

लोकमानस

loksatta@expressindia.com

सौम्य कपात आताच लागू करा

“डबल इंजिन” दुष्काळ ! हा अग्रलेख वाचला. राज्यातील दुष्काळाचा विचार कृषी क्षेत्रप्रमाणेच पंचजल पुरवठ्याच्या दृष्टीनेसुद्धा करणे गरजेचे आहे. नंद पाऊस सरासरीपेक्षा खूप कमी झाल्यामुळे जलाशयांमधील पाण्याच्या पाठ्याचा साठा खूपचटपट कितपत पुरेल याबाबत शंकाच आहे.

पाण्याच्या पाण्याचे नियोजन मोठ्या मानानेराज्यभर इतर सर्व ठिकाणी आणखीसुलभ करणे गरजेचे आहे. पुढच्या दशमानाला उन्हाळ्या सुरू झाल्यानंतर दुग्धित तीव्रतेने जाणवू लागल्यानंतर पाणीकपात लागू केली तर ते तत्काल लागल्यानंतर विहीर खोदण्यासारखेच ठरेल. सौम्य स्वरूपात पाणीकपात आणखीसुलभ करू करून वर्षभर लागू करण्यास काहीही हरकत नाही. यामुळे जलस्रोतांचे योग्य नियोजन होऊन पुढील पावसाळ्यापर्यंत पाणी शिल्लक राहू शकेल. पाण्याचे वायोभवन रोखण्यासाठी काही उपयोजना आखता येतील का, यावर आयआयटीसारख्या संस्थांचे आताच मदत घेणे गरजेचे आहे.

■ आताच सवेर जावू, जवू (मुंबई)

दुष्काळ पावसाची की विवेकाचा ?

“डबल इंजिन” दुष्काळ ! हे संपादकीय वाचले आणि पणवला - दुष्काळ नेमका पावसाचा आहे की विवेकाचा ? आर्थिक रिस्तीचा साधा विवेकही नसलेले राज्यकर्ते, धार्मिक उन्मादाचा घुरत हरवलेली सामाजिक जगले आणि संसृतीचा वारंवार पक्ष बदलणारी नेत्यांनी महाराष्ट्राच्या राजकारणाची पाठळी नेमकी कुठे आणून ठेवली आहे, यावर विचार होणे गरजेचे आहे.

डोनायनर तब्बल १२ लाख कोटी रुपयांचे कर्ज असताना, प्रामाणिक कदाचितल्या खिळातून आतरी खिटापर वाटाघाटी आणि त्याचा विकासाला मुलामा घावचा, हा विकास नेमका कुणाचा ? जनतेचा की सत्तेच्या राजकारणाचा ? एका बाजूला कर्जाचा डोंगर, दुसऱ्या बाजूला घोषणांची खेरात, एका बाजूला करल्यांच्या घामाची कमाई, तर दुसऱ्या बाजूला मतांसाठी वाटली जाणारी सवलतींची विखरात, “डबल इंजिन” की गती विकासाची आहे की कर्जा आणि अवायव्यतेची दिशेने धावण्याची हा प्रश्न आता टाळता येणार नाही.

■ मिलिंद अक्कर, मुंबई

‘डबल’, ‘परके’ भेद नको

“आयलंड इंजिन” दुष्काळ ! हे संपादकीय वाचले. आर्थिक कोंडी झाली असताना नेते पंचायत शोणणे आणि जुन्या अनुवादक खर्चावर निबंधन ठेवणे किंवा ते टाळणेच अधिक श्रेयकार आहे.

दुष्काळ केवळ शेतकऱ्यांचा त्रासदायक टण्णार नाही तर शहरी भागांतील पाण्याची पुरवठा समस्या निमाणे करेल असे चिंत आहे. अशा समस्यांचे कर्ज काढून मात करण्याचे प्रयत्न अनेकदा निव्वळ तात्पुरती वलयपत्ती ठरते. सरकारने “आयलंड”, “परके” असा भेद न करता दुष्काळासंदर्भात तालुके आणि कुटुंबांपर्यंत तातडीने मदत करणे पोहोचवेल आणि याच नोकऱ्यांसाठी आड येऊन नेमाणात पण करता येईल, यावर विचार करणे गरजेचे आहे. तेव्हाच दुष्काळाची धम कमी होईल आणि किमान दिवसा मिळू शकेल.

■ अहिरुद्ध काळेकर, रायगड (नागपूर)

या वेळी तरी कुंभमेळ्यावरील खर्च टाळा

“डबल इंजिन” दुष्काळ ! हा अग्रलेख वाचला. शेतात धान्य पेरणीपासून ते “डबल इंजिन” शेतकरी राकते म्हणून आपल्याला अन्न मिळते. महाराष्ट्रात पोक वाहून नेणे किंवा दुष्काळाने वाहून उचले तर शेतकरी हवालतीत होऊन जाऊ. दुष्काळी काढलेले कर्ज फेडण्याची त्याची हिमता खचून जाते आणि अनेक शेतकरी आत्महत्येचा मार्ग पत्करतात. आपण या बाबत्यात आहोत, पण त्याचे गांभीर्य आपल्याला नीटसे कळणे कठीण असते. आपण इथून बाहेर ना तिथून सरकर आपल्याला धान्य पुरवण्याची व्यवस्था करते.

धर्मकेंद्र आणि धर्मांधता बाजूला ठेवून शेतकऱ्यांना वाचवण्यासाठी प्रयत्न झाला पाहिजे. महाकुंभार होणारा खर्च टाळून तो पैसा शेतकरी हितासाठी वळवणे गरजेचे आहे. जणभर बुद्धीचे वातावरण आहे, त्यामानवात, हिमस्खलनामुळे महापूर येण्याच्या घटना वाढल्या आहेत. अशा परिस्थितीत सरकारने पैसा फक्त पुन्हा बाणणे गरजेचे आहे. जितकं मागणाला जितकं ठेवण्यासाठी पैशांचा उपयोग झाला पाहिजे. पैशांची उचलवट्टी करून चालणार नाही.

एकूणच वातावरण उत्साहवर्धक नसल्यामुळे साधू-संतोनी यंदा ते जिथे असतील तिथेच राहावे, कुंभमेळ्या तसेही येईल. या वर्षी पाणीटंचाई सामोरे जाऊची वेळ येणार आहे. त्यामुळे त्यांच्याच संस्थेने एकत्र उमन पाहिल्याच्या गोष्टावतीत दुबळी मारणे यंदा तरी टाळले पाहिजे. रणा, सोहळे, फनकांडे, पुराणकथा हे सारे आपणच निमाणे केलेले आहे. आपणच सुरू केलेला कुंभमेळ्या आणि त्यावर होणारा अजमाव्याचा खर्च टाळून आपण शेतकऱ्याला जगणारे हा खर्च घेत मानणार आहोत. आपल्या पोटाची भूक फक्त शेतकरी भागवू शकतो हे विसरून चालणार नाही.

■ शरद बापट, पुणे

इतरांनीही शिक्षणाकडे वळावे

“आयलंड इंजिन”, पण न्याय कुठे आहे ? हा डॉ. मिलिंद आंबाबा यांचे लेख (३० सप्टेंबर) वाचला. त्यात वर विभागातील अनुसुचित जातीच्या महार, बौद्ध समाजाच्या उमेदवारांच्या जमन जाण भरल्या असून उरलेल्या आहेत. अनुसुचित जातीच्या जागा भरत असताना जमन जाताना महार, भत्री, चौभार असे भेदभेद केला जात नाही.

उमेदवार फक्त अनुसुचित जातीचा आहे की नाही हे पाहिले जाते. महार जातीचे आपला प्रारंभिक व्यवसाय सोडून शिक्षणाचा मार्ग स्वीकारतो. त्यामागतात मातंग, चौभार या जातीतील व्यक्तींनी आपले प्रारंभिक व्यवसाय सोडलेले नाहीत. त्यांचे शिक्षणाकडे दुर्लक्ष होत आहे. त्यामुळे महार/सांदीनी जाणा वळकल्यांना ही आणखी निरावार आहे. आरक्षणाला फायदा घेऊन त्यांनी कधी प्रगती केली याचा विचार करणे आवश्यक आहे. भविष्यात उपवर्गीकरणवर आरक्षण दिले जाऊ लागले तर फक्त कनिष्ठ पदवीमात्र अनुसुचित जातीच्या लोकांना फायदा होणार आहे.

■ किशोरी पेंढरकर, नागपूर

हे आरक्षणविरोधी अभियानच तर नसेल ?

“मागास वर्गाचे निष्काप बदला” हे प्र वाचले (३० सप्टेंबर). या प्रज्ञात ‘अभियानांसाठी आणि वैयक्तिक शिक्षणात आरक्षण असू नये कारण या क्षेत्रातील अभ्यासक्रम सामान्य विद्यार्थ्यांना देणेत नाही’, ‘रतखंडात अभियानात झाली तरी त्यांनी उपायलेले पुढे अथवा इमारती पडावस कोसळल्याची शक्यता आहे’, असे त्यात म्हटले आहे. आजपर्यंत सामान्य कुटुंबातील आरक्षित प्रवर्गातील हजारो विद्यार्थी अभियान आणि डॉक्टर झाले आहेत. आरक्षित प्रवर्गातून अभियान झालेल्या विद्यार्थ्यांनी बांधलेले किती पूल आणि इमारती पडावस कोसळल्या, या प्रवर्गातून प्रवेश मिळवून डॉक्टर झालेल्यांचे उपचार घेतायले किती रग्णांचा मृत्यू झाला, याची माहिती पडलेल्यांकडे आहे का ? असेल तर त्यांनी ती नमुद करणे अपेक्षित होते. अभियानांसाठी आणि वैयक्तिक शैक्षणिक ‘आरक्षणविरोधी अभियान’ सुरू करून हळूहळू ते सर्व क्षेत्रांत नेण्याचा तर हा डावा नसेल ?

■ सावळराम मोरे, नालासोपरा

आरटीआयचा वापर राजकीय वादांसाठी !

पं.पं.नरेंद्र मोदी यांच्या पदवीची माहिती जाहीर करण्यासंदर्भातील अरविंद केजरीवाल यांची याचिका गुजरातच्या खंडपीठावरही फेटाळून लावली. न्यायालयाच्या निर्णयातील तीन मुद्दे विशेष लक्षणीय आहेत आणि ते म्हणजे अन्यायनिष्ठता निमित्त कोणतीही कायदेशीर तयारी नाही. संविधान आरटीआय अर्जात कायदेशीर आधार नाही त्यामुळे त्यात हस्तक्षेप करण्याचे कोणतेही अधिकार आढळत नाही. आरटीआय हा एक केवळ राजकीय किंवा वैयक्तिक दुर्लक्ष भावविषयाचे साधन नाही. एखाद्या व्यक्तीविषयीचा राजकीय हेतू साधण्यासाठी सरकारी यंत्रणेला कामाला लावू नये. पं.पं.नरेंद्र मोदी यांच्या शैक्षणिक पात्रतेची माहिती, आयुष्य, पदव्या, पदव्या व रामदास यांची मराठी भाषा प्रचलित होती की आरटीआयचा वापर सार्वजनिक हितासाठी आवश्यक किंवा मिळकतव्य कारणांसाठी केला जात नसून राजकीय वादांना तोंड फोडणे याच उद्देश आहे.

■ नंदू दामले, नाशिक

विचार

‘कस्तुरबा ट्रस्ट’ची तगवून राहण्यासाठी धडपड

एके काळी संपूर्ण राज्यात कस्तुरबा ट्रस्टचा दबदबा होता. २६ जिल्ह्यांत एकूण ५६ केंद्रे होती. त्यात महिला सक्षमीकरणे उपक्रम चालत, मात्र आज ट्रस्टला रस्त-तीची जागा राखण्यासाठीही धडपड करावी लागत आहे...

देवेंद्र गावंडे
devendra.gawande
@expressindia

गांधीमार्गाचे वर्तमान

गोष्ट १९७८ची. मेळवाटातील धारणीच्या काढ भांडारत नेहमीप्रमाणे लाकडांचा लिलाव सुरू होता. आगारात मोक्याच्या जागेवर ठेवलेल्या एका लाकडाच्या उंच ‘लॉट’वर उंच राहून २२ वर्षांची एक तरुणी जोरजोराने ओरडत होती. महिला व मुलांच्या शिक्षणासाठी हा ‘लॉट’ जास्त किमतीत विकत घ्या व आम्हाला मदत करा. जमलेले ५०० व्यापारी या मुलीकडे कीतुकांनी बसत होते. त्यातल्या कल्याणच्या व्यापाऱ्याने मूळ किमतीच्या २५ हजार रुपये जास्त मोठा हा लॉट विकत घेतला व कस्तुरबा ट्रस्टच्या धारणीतील प्रकल्पासाठी इमारत बांधण्याचा मार्ग प्रशस्त झाला. पुरण्यांच्या गदित लाकडाची बोली लावण्याचा व तरुणीचे नाव होते शेंवता चव्हाण.

शेंवता मूळच्या कोकणाच्या. कस्तुरबांच्या निधनानंतर देशभरातील शेकडो महिला या ट्रस्टच्या माध्यमातून समाजसेवा करण्यासाठी महिला, बाय, आरोग्यसेविका म्हणून टिकटकीत गेल्या. शेंवताबाई त्यांपैकी एक. शंकराचार्य देव, प्रेमा कळे यांच्या पुढाकाराने सासवडाला स्थान प्रकल्पाच्या केंद्रात काही काळ काम केलेल्या त्यांनी पाठवले गेले थेट धारणीत. ताराने मधुवानीची गोंडावलीत सुरू केलेली बालवाडी सांभाळल्या. तुप येत जमव, तुच या सेवा प्रकल्पाच्या विस्तार कर असे सप्टरपे बजावून, त्या धारणीत आल्या तेव्हा नाना व इंदू भिसे एका झोपाडीत बालवाडी चालवत होते. इमारत उभी करायची तर पैसा हवा. या महानशा गावात तो कोण देणार ? मन शेंवताचे लक्ष गेले तिथे लाकूड खरेदीसाठी येणाऱ्या व्यापाऱ्यांकडे. तेही राद देईनात. शेवटी त्या थेट चिखलदमविला गेल्या व तेव्हा वनाधिकारी यांच्या मदतीला आले. त्यांनी एका लॉटची बोली शेंवता लावेल असे पण कर काढले. यातून मिळालेल्या २५ हजाराने बालवाडीची इमारत उभी झाली. मेळवाटात तेव्हा काम करणाऱ्या सैनिकांसाठी एक परही तयार झाले. नंतर सरकारने या प्रकल्पाचा पार फक्त जागा दिली. ती मिळाल्यावर ट्रस्ट व नाना भिसेमध्ये वाद सुरू

झाले. ही महसुली लढाई अनेक वर्षे चालली. धारणी एवढे बोलून नसताना त्यांनी गच्ची उठो मिटले. गावात उतरल्यावर त्यांनी जीपवाहकांचे आभार मानत नाव विचारले. ते धारणीचे एसडीओ होते. महसुली खटल्याचा निमाळ ट्रस्टच्या बाजूने झाला.

मन शेंवताबाईंनी मग बळून बघितले नाही. सरकारने दिलेल्या जागेवर त्यांनी ३५ सुरू केली. त्याला आता ३५ वर्षे झाली. दरवर्षी शंभर टक्के निकाश हे शाळेचे वैशिष्ट्य आजही कायम आहे. २००२ मध्ये त्यांना आदेश मिळाला, सासवडाला या व ट्रस्टच्या महाराष्ट्र शाखेचे कामकाज सांभाळ. तेव्हापासून त्या थडे आहेत. दर मिळताने लगेत ते दहा दिवस त्या धारणीला जातात, तेही वयाने पंचाचारी गळतीत तरी बसचा प्रवास करून. त्यांना भेटण्याला पुण्याहून सासवडाला गेले. नाराणगाव मंडळाला ट्रस्टच्या मुख्य इमारतीकडून आली तेव्हा पडल्याच्या दोन बसेस तिथे उचल. बसून बरे वाटले. नंतर आत गेल्यावर कळले की पॅरेंट्स या ट्रस्टला नाही तर तिथल अगळे खेदून असलेल्या मंदिरात स्नानासाठी आलेत. खूब शेंवताबाईंच्या तोंडून हे ऐकून मन खडू झाले. ट्रस्टची थापना झाल्यावर महाराष्ट्राच्या कामावर देखरेख ठेवण्यासाठी सासवडाला इमारत बांधायचे ठरले. १९५४ ला राजेंद्रप्रसाद इथे भेटायला आले. त्यांनी केंद्रीय समाजकल्याण मंडळाला विनंती केली. त्यांनी इमारत बांधून दिली. आता ती पार मोडकळीला आली आहे. एकाकाळी इथे मोठे अनाथालय, महिलाग्राम होता. एका इमारतीत बालवदन होते. एकाच वेळी चारो मुली शिक्षण. इथल्या अनाथानगरात राहून पाचरोक्या वर मुलांनी शिक्षण घेतले. त्यातील कितीच आज उचपदावर आहेत. दरवर्षी दिवाळीला सारे इथे

वेतात. सहकुटुंब.

या ट्रस्टच्या जागेचीही कथा वेगळी. सासवडमधील पुरंदरे नावाच्या दानशूर व्यक्तीने एकदा. तेथील वंद पडले नाही. हीच सारी साधून व्यवस्थापन सांभाळणाऱ्यांनी पन्नासच्या दशकात त्यातील १११ एकर भूतला दान केली. तेव्हा दान जीपला त्यांनी हात दाखवला.

ती थंबातच त्या आत बसल्या. धारणी एवढे बोलून नसताना त्यांनी गच्ची उठो मिटले. गावात उतरल्यावर त्यांनी जीपवाहकांचे आभार मानत नाव विचारले. ते धारणीचे एसडीओ होते. महसुली खटल्याचा निमाळ ट्रस्टच्या बाजूने झाला.

मन शेंवताबाईंनी मग बळून बघितले नाही. सरकारने दिलेल्या जागेवर त्यांनी ३५ सुरू केली. त्याला आता ३५ वर्षे झाली. दरवर्षी शंभर टक्के निकाश हे शाळेचे वैशिष्ट्य आजही कायम आहे. २००२ मध्ये त्यांना आदेश मिळाला, सासवडाला या व ट्रस्टच्या महाराष्ट्र शाखेचे कामकाज सांभाळ. तेव्हापासून त्या थडे आहेत. दर मिळताने लगेत ते दहा दिवस त्या धारणीला जातात, तेही वयाने पंचाचारी गळतीत तरी बसचा प्रवास करून. त्यांना भेटण्याला पुण्याहून सासवडाला गेले. नाराणगाव मंडळाला ट्रस्टच्या मुख्य इमारतीकडून आली तेव्हा पडल्याच्या दोन बसेस तिथे उचल. बसून बरे वाटले. नंतर आत गेल्यावर कळले की पॅरेंट्स या ट्रस्टला नाही तर तिथल अगळे खेदून असलेल्या मंदिरात स्नानासाठी आलेत. खूब शेंवताबाईंच्या तोंडून हे ऐकून मन खडू झाले. ट्रस्टची थापना झाल्यावर महाराष्ट्राच्या कामावर देखरेख ठेवण्यासाठी सासवडाला इमारत बांधायचे ठरले. १९५४ ला राजेंद्रप्रसाद इथे भेटायला आले. त्यांनी केंद्रीय समाजकल्याण मंडळाला विनंती केली. त्यांनी इमारत बांधून दिली. आता ती पार मोडकळीला आली आहे. एकाकाळी इथे मोठे अनाथालय, महिलाग्राम होता. एका इमारतीत बालवदन होते. एकाच वेळी चारो मुली शिक्षण. इथल्या अनाथानगरात राहून पाचरोक्या वर मुलांनी शिक्षण घेतले. त्यातील कितीच आज उचपदावर आहेत. दरवर्षी दिवाळीला सारे इथे

वेतात. सहकुटुंब.

या ट्रस्टच्या जागेचीही कथा वेगळी. सासवडमधील पुरंदरे नावाच्या दानशूर व्यक्तीने एकदा. तेथील वंद पडले नाही. हीच सारी साधून व्यवस्थापन सांभाळणाऱ्यांनी पन्नासच्या दशकात त्यातील १११ एकर भूतला दान केली. तेव्हा दान जीपला त्यांनी हात दाखवला.

ती थंबातच त्या आत बसल्या. धारणी एवढे बोलून नसताना त्यांनी गच्ची उठो मिटले. गावात उतरल्यावर त्यांनी जीपवाहकांचे आभार मानत नाव विचारले. ते धारणीचे एसडीओ होते. महसुली खटल्याचा निमाळ ट्रस्टच्या बाजूने झाला.

मन शेंवताबाईंनी मग बळून बघितले नाही. सरकारने दिलेल्या जागेवर त्यांनी ३५ सुरू केली. त्याला आता ३५ वर्षे झाली. दरवर्षी शंभर टक्के निकाश हे शाळेचे वैशिष्ट्य आजही कायम आहे. २००२ मध्ये त्यांना आदेश मिळाला, सासवडाला या व ट्रस्टच्या महाराष्ट्र शाखेचे कामकाज सांभाळ. तेव्हापासून त्या थडे आहेत. दर मिळताने लगेत ते दहा दिवस त्या धारणीला जातात, तेही वयाने पंचाचारी गळतीत तरी बसचा प्रवास करून. त्यांना भेटण्याला पुण्याहून सासवडाला गेले. नाराणगाव मंडळाला ट्रस्टच्या मुख्य इमारतीकडून आली तेव्हा पडल्याच्या दोन बसेस तिथे उचल. बसून बरे वाटले. नंतर आत गेल्यावर कळले की पॅरेंट्स या ट्रस्टला नाही तर तिथल अगळे खेदून असलेल्या मंदिरात स्नानासाठी आलेत. खूब शेंवताबाईंच्या तोंडून हे ऐकून मन खडू झाले. ट्रस्टची थापना झाल्यावर महाराष्ट्राच्या कामावर देखरेख ठेवण्यासाठी सासवडाला इमारत बांधायचे ठरले. १९५४ ला राजेंद्रप्रसाद इथे भेटायला आले. त्यांनी केंद्रीय समाजकल्याण मंडळाला विनंती केली. त्यांनी इमारत बांधून दिली. आता ती पार मोडकळीला आली आहे. एकाकाळी इथे मोठे अनाथालय, महिलाग्राम होता. एका इमारतीत बालवदन होते. एकाच वेळी चारो मुली शिक्षण. इथल्या अनाथानगरात राहून पाचरोक्या वर मुलांनी शिक्षण घेतले. त्यातील कितीच आज उचपदावर आहेत. दरवर्षी दिवाळीला सारे इथे

‘अभिनंदन चंद्रभुषा, शाब्दिक प्रहार करवा तर असा. एक घाव दोन तुकडे’, याच पंक्तिप्रसंग असला म्हणून काय झाले ? विनाकारण त्रास देत नाहीत तोड दावून बुक्क्यांचा मार तरी किती काय सहन करायचा ? त्यामुळे बरे झाले म्हणे विलासत. ते आता साहेब खुश होतील. आणगी मीतलानत तुमचे मंत्रीपद पकटे. मग दोघे मिळून सारा उतर महाराष्ट्र करवा येत. त्यामुळे विमान उंची वाढवू किंवा कमी करू शकत. या तिन्ही निचर्कांच्या समन्यायामुळे वैमानिक अविमानर अचूक निरुपण ठेवून तु सुधारणांचे उडवू, वळवू आणू उतरवू शकतो.

अजून एक रंजक गोष्ट म्हणजे, विमानाचे इंजिन बंद पडले तरी विमान लगेच पकड कोसळत नाही. पंखांमुळे ते बचाव घेऊन घसरत उडू जाऊ शकते. या प्रक्रियेला ‘होलाईट’ म्हणतात. तिथचे वैमानिकांना सुविधांपणे विमान उतरवण्याची सोयी मिळते.

पुढच्या वेळी विमान आकाशात डोपावताना दिसतं, तर लक्षात देऊ. ते केवळ इंजिनाच्या शक्तीवर उडत नसतं. त्यामगे पंखांचा विचारअचूक दिलेला आकार. हवेच्या दाबाचा परिणाम आणूक भीतिभक्तावस्थेने निमन बोली प्रतिमं सदां असते. विमानात उडणू ही विज्ञानाची एक विलक्षण कामगिरी आहे.

— गिरिष घाटे
मराठी विमान पिरव
इमेल : office@navipao.org
संकाशस्थळ : www.navipao.org

राजवाडे विचारविश्

कल्याणविलासतात गफलती असल्या, तरीही...

त्यामुळे त्यांनी पाठोपाठ काही शिलालेखमधील व ताम्रपटांमधील मराठी शब्दांची यादी सादर केली. त्यांनी लिहिले, ‘शक ११२८च्या हया मराठी शिलालेखाच्या प्रुवीचा मराठी शिलालेख म्हटला म्हणजे शक ११२८मधला (इसवी सन ११८०मधला) प्रकट येथील मराठी शिलालेख होय. त्यापूर्वीचा पक्षातून जस्त अळी मरहणु मराठी भाषेचे ज्ञान लिहिला आहे, असा ताम्रपट किंवा शिलालेख आचार प्रसिद्ध झालेला माहिती नाही. पुरुं ज्ञान मराठी मराठी शब्द येतात व जे शब्द मराठी आहेत, प्रकृत किंवा संस्कृत नाही, असे निश्चयने म्हणता येते, असे शिलालेख किंवा ताम्रपट दाखवून देणे शक्य आहे...’ नंतर वेगवेगळ्या पुराविकांविषयी निवारकवाक्यांमध्ये संदर्भात राजवाड्यातील विविध ताम्रपटांमधील मराठी शब्दांची पत्तीमोठी यादी दिली. अखेरचे म्हणजे ती यादी देताना शक १०९९, १०९६, १२२२, १०००, ११००, १२२२, १०५०, १०५३, १०५६, १०५९, ६११ आणि ६०२मधील ताम्रपटांची

त्यांनी समावेश केला होता. जरी त्यावरून त्यांचा बंडांगा व्यासंग स्पष्ट होत होता, तरीही त्यावाकतात त्यांच्याकडून झालेला शिलालेखाच्या प्रुवीचा मराठी शिलालेख त्या लक्षात आल्याबाबत राहिल नाही. काहीशा कालोतराने का होईना, पण त्या विशिष्ट शिलालेखाच्या ओलास राजवाड्याकडून झालेल्या गफलतीत डॉ. ब्रह्मनंद शेंवताले यांनी समज राखून ठेविलेला शिलालेख याच्या खंडाला लिहिलेल्या अखेरत संपूर्ण प्रस्तावनात दाखवून दिल्या आहेत. अभिप्रेक्षांच्या जिज्ञासू आचार्यजींनी त्यासाठी ती प्रस्तावना मुळतून अवश्य वाचावी.

तथापि डॉ. देशपांडे यांनी राजवाड्यांचे त्या विश्वनातीत दोष पडवून दिले असले, तरीही सर्व विवेचनच अक्षोभ्य मानले नाही, हे लक्षात घेण्यासारखे आहे. राजवाड्यांनी त्या विश्वनातीत उपाण्याच्या ५०-५५ शब्दांचे व्याख्यान ताम्रपटांनु यादी काही सावध विधाने केली होती, ती प्रस्तावनेत सरतीही

हडपडाला. त्यासाठी संशय करणारे कार्यकर्ते दुष्टकडे उरले नाहीत. अशा प्रकारे केवळ पण केंद्रे सुरू आहेत. दिवदातील विमरला तरीही जाण आहे. तेथील केंद्र बंद पडले नाही. हीच सारी साधून प्रशासनाने जाणा सरकारनाम करण्याची नेटोस काढली. अखेर शेतावाडीतील याशिवाय काही शिवमुरला जाण. सारासराने दिलेली नाही तर खरेदी केलेली आहे अशी कागदपत्रे दाखवली. आता तिथे शिवणकला केंद्र सुरू होत आहे.

‘अलीकडे पूर्णवेळ कार्यकर्त्या मिळत नाहीत. अल्प मोबल्यात काम करण्यास कोणी तयार होत नाही. गांधी-विनोबांच्या आदेशाने आम्ही तेव्हा समाजाच्या सेवेसाठी स्वतःला झोकून दिले. कावाडकट करून प्रकरय सुरू केले. मात्र सारासारी गुळगुळ करे घडवचे, संस्था चालवताना लकागरी शिजवण एटी कशी असावी याकडे कधी लक्षच दिले नाही. त्याचा फटका आता आम्हाला सहन करावा लागतो. ट्रस्टच्या बालवाडीत अजुनही मुली शिक्षालया येतात. त्यांचा चिर्वाचवाट जोवर सुरू असतो तोवर बरे वाटते. एकादर का मुली परी गेल्या की पक्षाकीण खावला उरत. मग करायचे काय तर भूतकाळात रावायचे. जुन्या आठवणींना उजाळा दिला की आजही मन प्रसन्न होते’, शेंवताबाई श्रुतान नरर लावून बोलत असत. ऐकून आणून हदबळाला होत. ट्रस्टच्या जुन्या इमारती असलेल्या आवारात डॉ. प्रुशीला नायर यांचा अर्धावृत्ती पुढाव बसलेला आहे. संस्थाकाली तिथे सध्या निरुपतीचे जीवण जात असलेल्या विवेका जमतात. वजन, वणी म्हणतात. येथे भैतल जमली की ट्रस्टच्या काम उभे करणाऱ्या शाखात कोट्या, शांती कायते, दुर्गाबाई देगमुख, शोभा रानडे यांच्या अठवणी निघतात.

पन्नासच्या दशकात निर्मला देशपांडेंनी तेव्हा सक्रिय असलेल्या सर्व सैनिकांना ट्रस्टचे मुख्यालय असलेल्या इंद्रप्रेम येऊन कसे सैनिकां प्रशिक्षण दिले होते याचीही आठवणी जात आहेत. तेव्हा आहोत तोवर हा देशालाच व्याप सांभाळायचा. नंतर काय होईल ते देवालय ठाऊक असे शेंवताबाई निरप येताना म्हणतात. त्यांच्यासोबत सध्या निवासी असलेल्या बुद्ध सेविकाही असतात. त्यातील प्रत्येकीच्या हाती लाल गुलाब असतो. अलीकडे विचाररस करणारायुक्त बोलून झालेले. म्हणून ही गुलाबीच भेट असे त्या दामून दाखवतात. त्यांचे हे शब्द मनाला दीर्घकाळ अवस्थ्य करत राहतात.

उलट राजा

तुमचाच पक्ष अजगर !

जेसे भाजपला जिवंत केले तसे मराठी भा. मंत्रीपद देऊन उचकाव करी. ‘हे ऐकताच शिंदे हसले. ‘पुरू आहे चचां नरेंद्र देशपांडे’ एवढे सचक बोलून ते निघाले. याकडे सुरगुदित झालेले वंद्यच्या पुढा गवाकडे निघाले. प्रवासात त्यांनी त्यांची राजकीय कारकीर्द आवडू लागली. आी काँग्रेस, मन शिवसेना, त्यात फूट पडल्यावर शेवटी शिंदेसेना. जिंकडे सता असले जिंकडे सहायचे. घरघाणीला व्यापारउदयासाठी ते केव्हाही चांगले. ‘पुरू आहे चचां नरेंद्र देशपांडे’ एवढे सचक बोलून ते निघाले. याकडे सुरगुदित झालेले वंद्यच्या पुढा गवाकडे निघाले. प्रवासात त्यांनी त्यांची राजकीय कारकीर्द आवडू लागली. आी काँग्रेस, मन शिवसेना, त्यात फूट पडल्यावर शेवटी शिंदेसेना. जिंकडे सता असले जिंकडे सहायचे. घरघाणीला व्यापारउदयासाठी ते केव्हाही चांगले. ‘पुरू आहे चचां नरेंद्र देशपांडे’ एवढे सचक बोलून ते निघाले. याकडे सुरगुदित झालेले वंद्यच्या पुढा गवाकडे निघाले. प्रवासात त्यांनी त्यांची राजकीय कारकीर्द आवडू लागली. आी काँग्रेस, मन शिवसेना, त्यात फूट पडल्यावर शेवटी शिंदेसेना. जिंकडे सता असले जिंकडे सहायचे. घरघाणीला व्यापारउदयासाठी ते केव्हाही चांगले. ‘पुरू आहे चचां नरेंद्र देशपांडे’ एवढे सचक बोलून ते निघाले. याकडे सुरगुदित झालेले वंद्यच्या पुढा गवाकडे निघाले. प्रवासात त्यांनी त्यांची राजकीय कारकीर्द आवडू लागली. आी काँग्रेस, मन शिवसेना, त्यात फूट पडल्यावर शेवटी शिंदेसेना. जिंकडे सता असले जिंकडे सहायचे. घरघाणीला व्यापारउदयासाठी ते केव्हाही चांगले. ‘पुरू आहे चचां नरेंद्र देशपांडे’ एवढे सचक बोलून ते निघाले. याकडे सुरगुदित झालेले वंद्यच्या पुढा गवाकडे निघाले. प्रवासात त्यांनी त्यांची राजकीय कारकीर्द आवडू लागली. आी काँग्रेस, मन शिवसेना, त्यात फूट पडल्यावर शेवटी शिंदेसेना. जिंकडे सता असले जिंकडे सहायचे. घरघाणीला व्यापारउदयासाठी ते केव्हाही चांगले. ‘पुरू आहे चचां नरेंद्र देशपांडे’ एवढे सचक बोलून ते निघाले. याकडे सुरगुदित झालेले वंद्यच्या पुढा गवाकडे निघाले. प्रवासात त्यांनी त्यांची राजकीय कारकीर्द आवडू लागली. आी काँग्रेस, मन शिवसेना, त्यात फूट पडल्यावर शेवटी शिंदेसेना. जिंकडे सता असले जिंकडे सहायचे. घरघाणीला व्यापारउदयासाठी ते केव्हाही चांगले. ‘पुरू आहे चचां नरेंद्र देशपांडे’ एवढे सचक बोलून ते निघाले. याकडे सुरगुदित झालेले वंद्यच्या पुढा गवाकडे निघाले. प्रवासात त्यांनी त्यांची राजकीय कारकीर्द आवडू लागली. आी काँग्रेस, मन शिवसेना, त्यात फूट पडल्यावर शेवटी शिंदेसेना. जिंकडे सता असले जिंकडे सहायचे. घरघाणीला व्यापारउदयासाठी ते केव्हाही चांगले. ‘पुरू आहे चचां नरेंद्र देशपांडे’ एवढे सचक बोलून ते निघाले. याकडे सुरगुदित झालेले वंद्यच्या पुढा गवाकडे निघाले. प्रवासात त्यांनी त्यांची राजकीय कारकीर्द आवडू लागली. आी काँग्रेस, मन शिवसेना, त्यात फूट पडल्यावर शेवटी शिंदेसेना. जिंकडे सता असले जिंकडे सहायचे. घरघाणीला व्यापारउदयासाठी ते केव्हाही चांगले. ‘पुरू आहे चचां नरेंद्र देशपांडे’ एवढे सचक बोलून ते निघाले. याकडे सुरगुदित झालेले वंद्यच्या पुढा गवाकडे निघाले. प्रवासात त्यांनी त्यांची राजकीय कारकीर्द आवडू लागली. आी काँग्रेस, मन शिवसेना, त्यात फूट पडल्यावर शेवटी शिंदेसेना. जिंकडे सता असले जिंकडे सहायचे. घरघाणीला व्यापारउदयासाठी ते केव्हाही चांगले. ‘पुरू आहे चचां नरेंद्र देशपांडे’ एवढे सचक बोलून ते निघाले. याकडे सुरगुदित झालेले वंद्यच्या पुढा गवाकडे निघाले. प्रवासात त्यांनी त्यांची राजकीय कारकीर्द आवडू लागली. आी काँग्रेस, मन शिवसेना, त्यात फूट पडल्यावर शेवटी शिंदेसेना. जिंकडे सता असले जिंकडे सहायचे. घरघाणीला व्यापारउदयासाठी ते केव्हाही चांगले. ‘पुरू आहे चचां नरेंद्र देशपांडे’ एवढे सचक बोलून ते निघाले. याकडे सुरगुदित झालेले वंद्यच्या पुढा गवाकडे निघाले

याचकांचा यज्ञ!

एका बाजूने स्वतःच म्हणायचे आता जग मुक्त आहे, कोणीच कोणाशी बांधलेला नाही आणि वर पुन्हा दुसऱ्या कोणत्या देशास कोण काय देतो यावर टीका करायची, हे कसे?

त्यांच्या मते अमेरिकेने आपला शेजारी पाकिस्तानला मदत करणे हे भारत-अमेरिका संबंधांवर परिणाम करणारे ठरेल. ते खरेच, पण अमेरिकेने कोणत्या कालखंडात पाकिस्तानला मदत केलेली नाही? आणि त्याहीपेक्षा महत्त्वाचे म्हणजे कोणत्या भारतीय परराष्ट्रमंत्र्याने अमेरिकेच्या पाक मंत्रीवर अशी किरकिर केली? हज्ज जमात कोणीही कोणशी बोलतो आणि मदत घेतो, हे जल्ल

पूजाकारां च धृष्ट्या रहितले नारी, अने जरांशक-
मयूर-मन्द करतल, म्हणजे नये अमिका आपण
सोविएत युनियन हे देणू नये, आता ते रहितले
आमच्या देशात येणारे, ते खरे आहे, त्यामुळे आपण
देश वाटला की तो त्या, आसा प्रचारां नारी, प्रचि-
जान पुजेकरांची आपणच्या हितसंबंधांसाठी संघर्ष बांधू
असतो, हे खरे असले तर मग अमेरिकेने आपल्याला वाहून
घेतले म्हणून पालिस्ताना मंद करणारा हा अखंडता
का घ्यावा? तो त्या व्यक्तीचा की, हा नेहमी मनुष्य
पालिस्ताना मंद करत मंद करत म्हणून आपण का
किरकिर कायची? या मंदीच्या वा अर्थव्यवस्थांवर
आपला बाद घटत असले तर गोष्ट थोडी, पण ते होताना
दिस्त नाही, आपण इस्रायल पोहोचला अथवा त्याकडे
मोठ्या प्रमाणे आपण उक्ती नये स्वतःस आपण पालि-
स्ताना पोचणार? आपण पालिस्ताना की बरोबरी मुळात
होतच की? पाक धातू धातू प्रदेश आहे की तो देशाने
स्वतःस अभाग्यापणाने जीवून देणारे, अने असणाने
इस्लाम दिकेने देणारे तोडवट आपण किती काळ आले
पण अडकून येणारे?

दुसरा मुद्दा यातील राजनैतिक शहाणपणाचा. कोणी कोणाशी कसे आणि किती संबंध ठेवावेत हे तिसरा कसे काय सांगू शकतो? एका बाजूने स्वतःच म्हणावयाचे आता जग मुक्त आहे, कोणीच कोणाशी बांधलेला नाही आणि वर पुन्हा दुसऱ्या कोणत्या देशास कोणत्या काय देतो यावर टीका करायची, हे कसे? हे असे केल्याने उलट आपणच लहान ठरतो आणि पाकिस्तानला मोठे करतो, याचेही भान नसावे? याकडेही एक वेळ दुर्लक्ष करता येईल. पण आपल्याबाबत आणि कोणी केले की आपण सत्तापायचे

आणि दुसऱ्यान मात्र आपल्या हिताचाच विचार करावा असा आग्रह धर्याचा, हे कसे चालेल ? उदाहरणार्थ आपली रशियाकडून होत असलेली तेल खरेदी. ती अमेरिकेचे अध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प यांस पसंत नाही. त्यामागील कारणे काही योग्य/अयोग्य, हा मुद्दा वेगळा. पण ट्रम्प यांना आवडत नाही म्हणून आपली रशियन तेल खरेदी आपण कमी करणार नसू तर आपल्याला आवडत नाही

...ते करताना जयशंकर यांच्याकडून विनाकारण आपली बरोबरी ध्वस्त पाकिस्तानशी झाली. याच जयशंकरांनी 'एल निनो' आणि संभाव्य अन्नटंचाई हा 'ग्लोबल साउथ'चा प्रश्न म्हणून मांडला, पण या देशांमध्ये बुनेई/ सिंगापूर/ अमिराती वा चीनसारख्यांची गणना कशी मान्य करावी ?

म्हणून ट्रम्प यांच्या पाक-मदतीवर नाक मुरडण्याचा आपणास काय अधिकार? आपल्या शेजाऱ्याने दुसऱ्या शेजाऱ्याशी कसे वागावे हे ठरवण्याचा अधिकार आपणास

नसतो. आपण आपल्यापुरते पाहायचे, हे सामान्य व्यवहारज्ञान. मुत्सद्द्यास ते नसेल तर आश्चर्यच. असो. जयशंकर यांचा दुसरा मुद्दा संभाव्य अन्नटंचाईबाबत आहे.

सध्या 'एल निनो' ने अनेकां आपलेत अत्यश्र
श्राकचितीती मोठे काण दिलेले आहे. जसंजं कां
आणो घेतात अशी उपास लवकरच भीण अन्वर्ज्यां
समोर घ्याय लागेल, अशी भविष्यवाणी र्ववर्तत. त्यातही
ही अन्नान्नाद्या 'लोवेल सध्या' म्हणून घोषणा देण्यात
आलेले भेडवलेले आहे त्यांचे म्हणजे, या काळीत 'लोवेल
सध्या' प्रकरणका पडशा पाडायला हवा. या
शब्दयुक्तीच्या उपास्येला भेड व विप्रेरणा नमुदारी आहे.
या युद्धनरं प्रथमा गोलाबांतीत विजयवृत्ताच्या खालचे, व
म्हणजे नैदिय गोलाबांतीत, आणि वरचे, म्हणजे उत्तरे
गोलाबांतीत अशी सगळी मांडणी केली गेली. याून उत्तरे
गोलाबांतीत वरचे देरा हे दक्षिण गोलाबांतीत देरासा
नेवनेत अधिच सध्या, अधिच विकसित आहेत, ह
दाखवून देणे अपेक्षित आहे. मुळात ही मांडणीच चुकीची
आहे. याून फक्त ते सहासतवाजी आर्षिकका दिवस येतो
आणि ही विषमणी मोठ्या मोठ्यांनी मायसंज्याही खरी
नानी. तरीही ती आषाणक नुदरेली जाते. सध्या प्रकृत
इंग्रजी आषाणक केवळसे ओषध्याचा आस पावेल.
आर्षिकके देहिलीत शालेया 'बिस्म' परिप्रेत हे
'लोवेल सध्या' मुदरा भिल्ले जाय. जमाची निष्पत्त्य
अधिच अर्थव्यवस्था या 'लोवेल सध्या' मध्ये उदेली
आहे, अशी शोषणी मित्रकलेली जाते. याच 'निष्पत्त्य
अधिच' अर्थव्यवस्थेचे जळख्या ८०-९० टक्के जाय
ओषध्या चीनाचा आहे. म्हणजे काळोस देरा से
कफळत. आणि दूसरे असे की आज अपेक्षित सध्या

देणारा चीन हा या 'ग्लोबल साउथ'मध्ये गणला जातो. तो कसा? सिंगापूर, संयुक्त अरब अमिराती, ब्रुनेई असे अत्यंत धनाढ्य आणि विकसित देश या भागात आहेत. त्यांनाही या 'विकसनशील' गटात ओढण्याचा आपला प्रयत्न हास्यास्पद. तेव्हा खरे तर ही ग्लोबल साउथ, ग्लोबल नॉर्थ ही वर्गवारीच कालबाह्य आहे. आता ती सोडून द्यायला हवी.

लृप्त करण असे की त्यामुळे 'गोल्डन सार्व' देशीय लोकां सामर्थ्याच्या अभाव आढळाची भागाने मिळत होती तर, 'गोल्डन सार्व' त्या हाती जगाची आर्थिक यत्ने कुकी आहेत मसे वगणत केल्या जाणारे, त्या अर्थाने पण आहेत. वालेत कर्तव्य 'गोल्डन सार्व' मोलीत जीवत करत असत असलेल्या काही मोहीत मोहीत वसोत तर अन्य प्रकृत किस्मिती देशांच्या बाजारेपुढा आहेत. चीनचा आपली सीमा जोडलेली आहे म्हणुन आपण चीनची बरीचरी होऊ शकत नाही. ते करण आजानुसार ठरले 'गोल्डन सार्व' ही संकल्पना रेड्यमाना असे प्रत्यक्ष आहे. पूर्वी आपण आपला घर गट असे, ते अमेरिकाकडे गेले तर आपल्यादी. वालेतकित यत्नतः आपण म्हणुन घेणे ही त्याची अप्रवर्तना होती कारण आपण त्या देशांच्या दोषांवरून असलेलुन होत. ज्येष्ठ संकल्पना गोविंदराव तळवलकरांनी आपला आपण घर मेळवण्याचा समारा घेतात त्याला 'फिक्याची सेमेलन' असे संकल्पने होते. आपण जगवटा हे गोल्डन सार्व आता कितीतसे. त्यांचे वगणत 'वाचकांचा नव' असे रास्त ठरले. आपण त्या नाटाती देशांनी पणाने अन्वयेक भेटवलेले असे भावित वगणत जगवटकित त्याचे वाचकपण ओपरीवित करतात. अशा वाचकांच्या न्यास मोहीतकी भौक वालेत नही.

हवामान बदलाच्या संकटावर हंगाम-निरपेक्ष उपाय

महात्माद्वारे मुळभूमी देखून फडणीसस यांनी राज्यातून दुकावल्याची तुलना १९७२ च्या भीषण दुकावझोरी केली आहे. कारण खरिपातून जळण्यास ७६ टक्के पिके संकटात आहेत. ७२ च्या दुकावझात लोकांची भूभरामी होऊ नये, हे मोठे आव्हान शासनसमोर होते. आज आपल्याकडे मुबलक धान्य साठा आहे, त्यामुळे ते संकट नाही. परंतु, ग्रामीण भागात लोकांचे कासळेल्या मोठ्या मोठ्या अक्षी संकटाला प्रतिस्पर्ध देण्याचे मोठे आव्हान शासनसमोर आहे. ७२ च्या दुकावझाण्या या दुकावचे आव्हानांचे एक वेगवेगळे असे कोरी दुकावळ हा हवामानबदलाचा परिणाम नव्हता. आजचा दुकाव मात्र हवामान बदलामुळे आहे असे या क्षेत्रातील जाणकार सांगतात.

[illegible]

अर्थशास्त्रात रिक्वर्ड प्रेक्चरच्या असा सिद्धांत आहे. हा प्रत्यक्षात कार्य वेळ आहे, त्याची पसंती कशासाठी आहे. ठराविकाच्या खात्रीसाठी माग म्हणजे हाक्षक जाण्यासमोलीत पविष्यान्वु कोणता निवडतो हे पाहणे, यात याक्षक विचारावरील (रिस्कन्ट) आहे हे गुहीत धरले आहे. याच गुहितकारण आज शेकरीत पावसाच्या अशा अशावधानातच्या कक्षा प्रविष्टादर आहे, हे पाहणी कोणी आणि सिक्क्या वेळाने ठराविकासाठी उपयुगीत ठरू शकेल. आणि विस्वव्यापीत ठराविका दुकाना जावारा साहेब आहे. त्याआधी अ. ग. मिन्युन्याची धार्यावै जिल्ह्यावरील ईन्पुटमधारे शेकरीत पाऊस नसल्याव्याच सिद्धांत जरूर आहे, पण हदल नसते. खर्चिपाच्या पेरण्या जाव्या होईल. कोणी पाहणीचा पत्ता नसतो. सोयाबीनचे पीक किती येवेल, येवेल की नाही याची शाश्वती नाही. तिथीत हवामान किती येव करारा होईल काकोपचे पक. त्यांच्यावेळ हे विषय निवडित जाव्याव्याच पसरलेले आमदी थोडे पावण निवडित जाव्याव्या आमदी आम्ही पावण ही आहे असेली तीचाले उद्गम कोणाल याची त्यान जावणी आहे. सोयाबीन

लेख
मिलिंद मुरुगकर
कृषी अर्थकारणाचे अभ्यासक
milind.murugkar@gmail.com

लो

दुष्काळावर मात करी करायची एवढाच प्रश्न आज नाही. हवामान बदलाच्या संकटाला तोंड करे द्यायचे याचे उत्तर शोधणे आवश्यक आहे. काही शेतकऱ्यांनी ते शोधलेही आहे. पण त्यांच्या अनुभवातून शिकण्याची, बदलण्याची तयारी आणि इच्छा आपल्या धोरणकर्त्यांकडे आहे का ?

जगण्यासाठी पाऊस १५ जुलैपर्यंत व्हायला हवा. पण पाऊस कधीही झाला तरी तो साठकून तो काढला येणे पसंती शक्य होतं. इंदुराचे शेतारींनी बऱ्या आर्थिक परिस्थितीत असण्याचे एक कारण म्हणजे काही वर्षांपासून त्या गावचे पाणी कमी झाले. हे विधान चमत्कारीचे वाटेत, पण ते सत्य आहे. पाणी असताना इथले बहुसंख्य शेतकरी ऊस हे एकमेव पिक घेत होते. पाणी कमी झाले आणि त्यांना कमी पाण्याच्या, कमी काळजत येणाऱ्या भाजीपाला पिकांकडे वळवे लागले. आणि परिणामी गाव समड झाले.

कमी मुदतीच्या हंगाम निरपेक्ष पिकांसाठी भूभांतीला अतिशय थोडे पाणी पावल्याने बऱ्याचोच उपन्यस कमवाणारा असेल अशी कदाचित् भविष्यातील जीव विज्ञान संश्लेषणात मात करण्याचा मार्ग धोरणकर्त्यांना दाखवत असेल. सैलापूर जिल्ह्यातील शेफळचमूड येथील सविता लोकरांच्या विषय चिन्पत्र विहितते मे महिन्याला इतके कमी पाणी उलतव्य होते की त्यांना कोणतेही परंपरिक धान्य पीक घेणे शक्यच नव्हते. म्हणजे अशा कोणत्याही पिकासाठी उलतव्य पावसातून त्यांच्या एकर शेतीसोबतला निजमूड शकले नसते. अशा परिस्थितीत त्यांनी पर्याय निवडला. गव्याच्या पाणी इतके कमी होते की त्यांना फक्त पाच मुठ्ठी मूडलेल्या चर पीक घेणे शक्य होते. पाच मुठ्ठी म्हणजे पाच किलो.

एकरच्या निम्मी जमीन. आणि या लागवडीतून त्यांना मिळालेला नफा होता ३० हजार रुपये. हे अविवचनीय वाटेल. कारण गवार हे काही इंग्रजीत ज्याला एक्झॉटिक किंवा अपरिचित म्हणावे असे पीक नव्हते.

या उत्पन्नाची तुलना आपण मक्याशी करू. ती करण्याचे कारण अलीकडेच्या काळात मका हे शेतकऱ्यांना चांगले उत्पन्न देणारे खात्रीशीर पिक म्हणून उदयाला आले. आज भारतात मका हे तिसऱ्या क्रमांकाचे पिक असून लागवडीत तोंडू आणि मक्कन पानंवर त्याचे स्थान आहे. पूर्वी फक्त पावसाळ्यात येणारे हे पिक आता रतीत हंगामातही येते. सर्वात लोखंडी वारी मक्याचे पिक थ्याचे उदरेत असते तर त्यातून ३० हजार रुपयेचे उत्पन्न मिळवण्यासाठी त्यांना आलेले पूर्ण एक पक्कर होते सिंचनाच्यासाठी आणणे लागते. आपण त्यांच्याकरिता पिका होत फक्त २५ हजार लिटर. यात त्यांची मक्याची उत्पन्न फक्त ती गुंथ्यात झाली असेही आणि त्यांना उत्पन्न मिळाले असते पण हजार रुपये.

महाराष्ट्रमध्ये उन्हाळीची गरज असताना बागीची पाण्याची शोषणता असलेल्या आणि झाडाळी असलेल्या अनेक नावात विविध परिसंस्थी पाहण्याला मिळते. सविता लोकरची या शोषक जवळील मेंढापुर, सुरते या मरूप पाणी आणि सर्वे असताना उन्हाळी असलेल्या नावात शोमजुमरू नाही तर छोटें उन्हा शोषकरी तीतुनेत युर यूमि पाणी असलेल्या शोफकमध्ये कामात येतात. अगदी उन्हाळीहोमानाही शोफक आणि आपराण्याच्या गावांच्या १०० ऐक्यांना जास्त होण्यात टोमटी, मजूर, कोथी आणि प्लेबा प्रमाणा होत. भाजीपाला पिकांमध्ये मजूर, कोथी प्रमाणात उन्हाळी ऐक्या १०० मजूर दिवस पद्वेक काम उलमळत झाले असो मालो तरी पत्र काढत मजूर दिवस पद्वेक काम शोफक पाहण्यात उन्हाळीत केळव भाजीपाला पिकांमध्ये उलमळत यामे असो झाला येतो

नितीन शेळके यांच्याकडे सविता लोकरे यांच्यापेक्षा थोडे जास्त पाणी उपलब्ध असल्यामुळे त्यांनी एक एकरावर दोमटोचे पीक घेतले. त्यातून त्यांना चार लाख रुपये उत्पन्न मिळाले. तेवढे उत्पन्न उसातून मिळविण्यासाठी त्यांना दोन एकरावर उस घ्यावा लागला असता. शिवाय दोमटोच्या सातपट जास्त पाणी लागले असते. दोमटोची तुलना उसाशी करण्याचे कारण असे की शेळके यांच्या भागात शेती करतात तिथे बारमाही पाणी असेल तर उसाची शेती होते

इंद्रापुरचे शेतकरी, सविता लोकरे तसेच नितीन शेळके अशा शेतकऱ्यांच्या उदाहरणामुळे आपल्याला पावसाच्या अनिश्चिततेवर जी धोरणे आखायला हवीत, ती आखण्यासाठी मार्गदर्शन मिळू शकते. पावसानंतरच्या

रख्यो किंवा उन्हाळी हंगामासाठी अगदी थोडे पाणी
जस्तता जास्त शेतीच्यांना देण्याची कल्पितवा शासनाने
दाखवली तर अशी थोड्या जमीनीनीही जास्त उन्हाळा
निर्माण होऊ शकते आणि हापरंपक पिकांच्या कितीतरी
जास्त रोजगार निर्माण होऊ शकतो. महाराष्ट्राच्या मोठ्या
भागता हे थोडे पाणी भूगर्भातील संपत्ती. सव्वाद्वितीय
डोंगराळ भागात जिथे पाणी प्रमुखत्वाची भरत खूप कमी
आहे अशा ठिकाणी हे पाणी प्रमुखत्वाचे तसेतळाळीला
उत्पाद. थोडक्यात, पालाईतेश्वर जिल्हा आणि
शेततळ्यांची निर्मिती यासाठी शासन हो खर्च करेल,
त्यातून परतावा शेतकरी तसेच शेतजमुरांच्या उत्पादनाच्या
रूपात अदी कमी कालावधीची मिळू शकतो.

पाण्वाच्या प्रत्येक थेंवातून जास्त मूल्यनिर्मिती आणि जास्त हातांत वाटप करणाऱ्या क्षमता निर्माण होण्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे खासगी क्षेत्रात निर्माण झालेली भाज्यांची हायब्रीड वाण. सविता लोकरंसारख्या रंगीत गोमरी मशिला केवळ पाण तुला शेतीतून ३० हजार रुपये मिळवू शकली. कारण तुला उपरन्यास होऊन गवारीचे जास्त उत्पादकता देणारे वाण. सर्व प्रकारच्या भाजीपाल्याच्या आज आणि पाणे उपलब्ध होऊ आहेत. पण फक्त उत्पादकता एवढा एवढा उत्पन्न हवामान बदलाला तोंड द्यायला पुरेसा नाही. पिकेदेखील जास्त तपमानाला तोंड देणारी असण्याला हवीत. आज तेवढी घटनांना दिसत आहे.

उत्तराणां कोटी, सिम्पता सिन्धोवी ही हिंके वंश
 तातामवगता येणारी आहेत. पण अता अमयी ४२ डिग्रि
 वानावनावना हिंके वंश शकतात असे ४३ डिग्रि
 अनुगमिण तंत्रज्ञान प्रत्यक्ष आहे. त्यामुळे अशी ही
 केंद्रा येत-सोवनां शक्य होत आहे. भार्जीपाणीत फेले छोट्या
 कोरड्या शेतकऱ्यांच्यासारखे तर मोठे वडाने वडाने
 काढणे हे शेतकरी हमोशी येतात अशी इतर येथी शेतमजुरी
 असे जीवन धावतच कुठेत आहे आहेत.

भुलत वाहणारे अजिण जोडीतला सुमारित धावणारे,
 मल्लिचमये तंत्रज्ञान यामुळे त्यांना पूर्ण वेळ शेतकरी अशी
 छोट्या मिळाली आहे. त्यांना अशा पद्धतीने गुंडाळाय
 हिशोबता येत करणे शक्य नाहीत नसेत ते तंजूर मजूर
 कामाच्या शोधात राहिले असते. अजिण पारंपरिक
 पिकाच्या मजुरी ही कोटी विविध हमामांवर असल्याने
 शायत अजिण चांगला तर दोषांनी मजुरी मिळणेशी अवघड
 राहते आहेत

कोणत्याही अनुदानाचा (हमी भावाचाही) आधार नसलेला, पण अत्यंत कार्यक्षमतेने शेती करणारा असला अगदी लहान शेतकरी आपल्या धोरणाच्या केंद्रस्थानी असत नाही. हवामान बदलाच्या काळात तो धोरणाच्या, चर्चाविषयाच्या केंद्रस्थानी येणे हे अत्यंत गरजेचे आहे.

अन्वयार्थ
केंद्र सरकारला काळजी
नफेखोरांची की लोकांची?

कर्कटाग्न्यादि ओषधिसां दद्याद् दद्यात् त्रकम्
आकाशपतये तस्य अस्त्रालोकं सौम्यं न्यायलोकम्
खंडोद्विगतां केशं सरकारीं कारुण्ड्यां तेलीं
चक्रांगवारीं ओषधं हे क्रिकटो कश्चिद्व्यानीं केशीं
रम्यानां पुरस्ते जात अस्मिनां ग्राहकां तस्य २० हजार
रम्यां किंवा तेली, हौं जळकण्या दद्याद् दद्यात् त्रकम्
ही कोणत्या विख्यात जात, असं स्वागत न्यायमौल्यं विक्रम
नाम ओषधं संपूर्ण भेता त्या खंडोद्विगतां त्या, भेता नमं
केला. 'कोलेट्टेरी' त्या ओषधी गोळाचं
विक्रयमागणीची किंमत ४० रुपये असमना ग्राहकां २४ रुपये
मोठे जागेवाला कातला याकडेही खरेदीपतीने पसं केला. २४
रुपये २०१२च्या ओषधी किंमत निरूपण ओलाखुणा
३६४ आकाशपतये कालात किंकराळ किंमतीच्या १६ रुपये
वाढीस मुल्य आकाशपतीं मुलां रम्यत आली होती, असं
निर्माण हुवाकं मनीं ओषधीपुत्रां मनीं, असं सौम्यं
न्यायलोकच्या म्हणण्याचा अर्थ होतो. सरकारी किंमत उप
हजार ओषधीचे दत्त-निर्णय या प्रकारे करतो, असे! ओषध
आशये शेतात निरलसणें (अपवादाम्), अशी कां
काकाग्यांनी आकाश खंरयं यत्न केले होती, ती पूर्ण
होण्याचे दत्त न्यायलोकच्या या खालावळे कलितले तसे
ज्ञान, पुण वावरीत मुनींच्या अपात्र मुण् अपुन सरकारी
प्राप्त मांशांणें मानावयनाभिकां (सॉलिसिटर जनरल
तुषार मेहता यांनी) न्यायलोक यातून मां काढाया लागले,
असे मोठा विधान न्यायलोक केले आहे.

[illegible]

करण्याकरिता खाटा उपलब्ध करून देत नाहीत. सरकारमधील उच्चपदस्थीर्ष असलेल्या घनिष्ठ संघर्षांतू-
या रुग्णालयांवर च्यावलेल्या मुजोरी करते, असे आनेकर
अनुभवता येते. जवळ उपचार मिळवते म्हणून असे पैसे
अधिक मोजून रुग्ण मोठ्या रुग्णालयांमध्ये उपचारासाठी
दाखल होतात. पण याचा अर्थ रुग्णांकडून औषध खरेदीसाठी
दाखल होतं पैसे उकळणे, असा होत नाही. रुग्णालयांमधील
औषधांच्या दुकानांमध्ये कमी किमतीच्या इंजेक्शनासाठी
अधिक रकम आकारली जाते. जाली कमी आकार-
रुग्णांना तोंडावैकांकी फसणयक केळी जाते.

वास्तविक, औषध विक्रेत्यांवर नियंत्रण ठेवणे ही केंद्र सरकाराची जबाबदारी. पूर्ण त्याच्या संघीयता विभागात ही असा औषध विक्रेत्यांवर कारावाळे केल्याची उद्धारणे दुर्दैवात या पार्ष्वभूमिवर, टरावीक दुकानांमधून औषधे खरेद करण्याची सक्ती केल्याने रणण्याच्या नातेवाईकांना सक्ती किमतीत औषधे खरेदी करण्याचा पर्याय राहत नाही, हे आता सर्वोच्च न्यायालयाने सुनावले ते चांगलेच. खरे तऱ्हा रणणालांमधीलच दुकानांमधून औषधे खरेदीची सक्ती नियामकभार करता येईल. या नियामकांवर सरकारने आता रणणालांवर नियंत्रण आणणे आवश्यक आहे. न्यायालयां-फटकाले म्हणून कोही कारावाळे घेणे नाटक सरकाराच्या रणण्यांनी करू येईल ही ओढा

‘नैतिकता आणि वैद्यकीय नोंदणी मंडळ’ (एथिक्स ऑफ मेडिकल रजिस्ट्रेशन बोर्ड) या नावाची यंत्रणा २५ सप्टेंबर २०२० पासून सरकारने कार्यरत केली. पण औषधांपासून रग्गणांना अव्यथा पैसे आकारणे हा नैतिकतेचा भाग मानू नये, हे सरकारला अद्याप ठरवता आले नसल्याने हे प्रकरण सर्वोच्च न्यायालयाकडे आले. सरकारला कुणाची काळजी आहे- नेफेखोर रुग्णालयांची की लोकांची, यासाठी या सुनावणीकडे लक्ष राहील.

दहशतवादी अड्डे उद्ध्वस्त करण्यामध्ये भारतीय नौदलाचे विशेष दल आणि अचूक मारा करणाऱ्या शस्त्रांचाही समावेश होता. सागरी सुरक्षेला अधिक बळकटी देण्यात तटरक्षक दलाचाही मोठा वाटा होता.

हवाई दलकी भूमिका
 पाकिस्तानमधील दहशतवाद्यांचे तळ उध्वस्त करणामध्ये हवाई दलाने मोठी भूमिका बजावली. पाकिस्तानच्या नऊ दहशतवादी तळींवर हवाई दलाने ६-७ मेच्या राती अचूक हलके केले. नूर खान, जैशन वाय व हाई ब्रॉडनॉल जंक्शन येथील पाकिस्तानकडून तळ आणि मानवहरील शस्त्रांचे हलके सुद्धा आल्यातच. भारतातही हलके पाडली. दुरदर्शित टेलिव्हिज्ची जबाबदारी हाई दलाने पदवी पाहली. स्वतःची मानवीद्वारे अकारण क्षेपणास्त्रांचे पेलोन अडत इतर शस्त्रांचे हवाई सुद्धा पेलोन करून पदवी केले. एकाचवेळी हवाई कामां आणि कोणता पदवी प्रस्थापित केलेली गेली. पाकिस्तानने पदवी, जखाम, जम्मू-काश्मीरामधील लष्करी अस्पतालांना हलके कराला. सुवात केल्यानंतर हाई दलाल्या आणि एकाचवेळी ब्रॉडनॉल हलके निशाने केले. हाई दलाल्या एर-४००, मोदी आणि हवाई सुवाते पेलोन पाकिस्तानची विविध विमाने पाहिले. पाकिस्तानवर हाई ब्रॉडनॉल प्रस्थापित करून आले. पाकिस्तानच्या हाई दलाल्या निष्पत्ते केले. पाकिस्तानने ते १० मे दरम्यान लष्करी अस्पतालांना हलके कराला. नारीग, ब्रॉडनॉल, भूतखानखान, शाखीन, ब्रॉडनॉल संस्थानाच्या हलके

विश्लेषण
 डॉ. प्रसाद श. कुलकर्णी
 prasad.kulkarni@expressindia.com

‘ऑपरेशन सिंदूर’ हा दहशतवादविरोधी लढ्याच्या इतिहासातील महत्त्वाचा टप्पा आहे. अस्पर्श युद्धपद्धती, ड्रोन युद्ध आणि हवाई संरक्षण यंत्रणेचा त्यात कस लागला. संरक्षण मंत्रालयाच्या २०२५-२६ वार्षिक अहवालात याबाबत अधिक माहिती देण्यात आली आहे.

करायला सुरुवात केली. भारताचे प्रत्युत्तर संयमी तसेच पाकिस्तानला जरब बसविणारे होते. भारत कुठल्याही प्रकारचे आक्रमण सहन करणार नसल्याचा स्पष्ट संदेश यातून दिला गेला. भारताच्या या प्रत्युत्तरानंतर पाकिस्तानने शस्त्रसंधीची भाषा सुरू केली

भारताने टिपलेली लक्ष्ये
पाकिस्तानचे सहा रडार, जमिनीवरून हवेत मारा करणाऱ्या दोन यंत्रणा भारताने नष्ट केल्या. १० मे रोजी लढाऊ विमाने ज्या ठिकाणी ठेवतात, ते चार हँगर्स, एअरबोर्न अल्ट्रा वॉर्निंग अँड कंट्रोल सिस्टीम

(एईडब्ल्यूऒईसी), मानवरहित विमाने लक्ष्य केली गेली. जकोबाबाद येथील अनेक एफ-१६ विमाने, एक एईडब्ल्यूऒईसी विमान नष्ट करण्यात आले. पाकिस्तानचे हवाई दलातील अनेक सैनिकांचा मृत्यूही झाल्याचे वृत्त आहे. संसोधग आणि रहिम या खान येथील धावपट्टीने लक्ष्य करून त्यांचे नुकसान करण्यात आले. जकोबाबाद येथील येथील कूलिंग प्लांट आणि रहिम या खान येथील टर्मिनलना लक्ष्य करण्यात आले. कदलना आणि मुहिल येथील कमांड आणि कंट्रोल केंद्र दहशतस्त्र करण्यात आले.

हवाई सुरक्षा व्यवस्थांचे यशस्वी संचालन
हवाई दलाच्या एकात्मिक कमांड आणि कंट्रोल यंत्रणेद्वारे (आयएससीएस) हवाई संरक्षणाला समन्वय देताना त्याला लष्करी आणि नागरी डेटाव्हाने जोडताना 'आयएससीएस'ला जोडण्यात आले. हवाई सुरक्षेच्या स्थिराव्या कक्षात अडवता संचालित अधिकाऱ्यांच्या समूह अडवण्यात त्यामुळे यश आले. भारताच्या यश-४०० यंत्रणेने पाकिस्तानचे विशेष मोहिमेवर असणारी लाडाऊ विमाने पाहून, भारताने २१ फेब्रुवारीला अंतरावाहक माला करून दे विमान पाहून. शत्रूच्या आळोकीला रडू अंतरावाहक पावबंद घालता येते. भारताने यशाने दाखवून दिले. यश-४०० मोहिमेतून परतणारा नंतर मोदी यांनी आदमपूर हवाई तळाबेग डेटू डेटून सर्व योद्ध्यांचे अभिनंदन केले. भारताच्या हवाई दलाच्या अजगावना १५ ऑगस्ट २०२५ रोजी १११ गडचिरोली शौर्य पदक डेटून समारंभ करण्यात आले.

दुनिया में बढ़ती गर्मी और जंगलों में लग रही विनाशकारी आग की बेहताशा बढ़ती घटनाओं से दुनिया की हवा जहरीली हो रही है। डब्ल्यूएमओ के वैज्ञानिक लोरेंगो तैब्रेडोर का कहना है कि जंगलों में लगी आग का जहरीला धुआं दुनियाभर के शहरों की हवा को तेजी से बुरी तरह प्रदूषित कर रहा है। संयुक्त राष्ट्र की मौसम एजेंसी डब्ल्यूएमओ की हालिया रिपोर्ट में सरकार खुलासा किया गया है कि वायु प्रदूषण का संकेत वायु प्रदूषण को नियंत्रित करने और लोगों की सेहत सुधारने के अंतराष्ट्रीय प्रयासों पर पानी फेर रहा है। जलवायु परिवर्तन के चलते डब्ल्यूएमओ के वायु गुणवत्ता मानकों को पाना अब मुश्किल होता जा रहा है। भारत भी उस मार से अछूता नहीं रहा है।

वायु प्रदूषण का एक धमके का नाम लौह ले जा रहा है। जूनियां वा बदलती गंगा नालों में लगा रहा है। जूनियां का जूनियां का जूनियां के बेवहार बदलती घटनाओं से दुनिया की हवा जूनियां हो रही है। डब्ल्यूएमओ के वैज्ञानिक लोरेनो लेब्राडो का कहना है कि जूनियां में लौह आवां का जूनियां वायु प्रदूषण के जूनियां की हवा की तेजी से जूनियां रहा प्रदूषण कर रहा है। संयुक्त राष्ट्र की मौसम जूनियां डब्ल्यूएमओ की हालिया रिपोर्ट में इसका खुलासा किया गया है कि वायु प्रदूषण का संकेत वायु प्रदूषण का गिनती करने और लौहों की संकेत खुलासा के अंगारों प्रदूषण पर पाया प्र रहा है।

भक्ति वह एक प्रखर व्यावहारिक भाव है जिसे लोग प्रेम प्रसाद और जमीन पर प्रणामी अमल से ही हासिल किया जा सकता है। अब इस बाबत दिल्ली सरकार की एक योजना के विषय में ही उद्दिगम, निर्माण, प्रकृत से उद्वेग वाली धूल, वातावरण प्रदूषण, कचरे को जलाने से उत्पन्न जैसे साक्ष्य इलाकों पर फोकस करने, थायानि निर्वासियों व आरक्षक-वृक्ष के साथ स्थानीय जनजातों अभियान प्रकृत, हरियाणा सरकार को 14 अदालतों के मुताबिक प्रलय करने, हर जिले में नौसेल अदालतों की तैनाती, वहीं उत्तर प्रदेश को एनसीआर से स्पष्ट पंच अमल वचन सहित उत्तर जिलों में प्रकृत जलाने से बचने, सड़कों को मशीनों से सफाई व मरम्मत करने, पुराने वाहनों से बचने वाले प्रदूषण पर लक्ष्य करने के साथ इलीक्ट्रिक वाहनों को बढ़ावा देने, उद्योगों में ऑनलाइन सतत उत्पन्न प्रदूषण नियंत्रण प्रणाली लगाए जाने और वायु प्रदूषण निवेद्यग उपकरण लगाए जाने की योजना है।

अदु देवनावा यह जो कृष्ण योनाओन पर अमल करे तब हो पाता है य इनाक कियनयनी भी पुराना देव हो जाये होगा, यह तो भविष्य के तथ्य में है। देव तो उन्नी भारत के भक्तपूजक साह मांने जौने जाले देव के दैर्घ्याणी गणतक के प्रेममय सारफ चोने ओं बोल्लुस में भी वायु गुणता विगुनदे के संकेतो के पीछे मीसम को विमर्मेदर गणतक जा रहा है। देव के दिलीली, मीस, बोल्लुस, पचना, खोलासा ओ चोने जौने प्रमुख सारफ के विशेषणो से संकेतता हउ है कि वायु प्रदूषण को केवल उत्तरजनी को समर्थता माना अमरु प्रदूषण है। उत्तरजनी ओ मीस के पीछे की परम्परा किहू हो वायु गुणता को निमित्तन करती है। वायु प्रदूषण से जुडी हौने लाली वायु गुणता सामर्थ्य सामर्थ्य परासेतो से जुडी हौने है, जिसेके कण मानव आंखो को भुंकिर से दिखाई देते है जो जलवायु, मीसम ओ इंसके मने विषयानता समको प्रतिक्रियाओ को जम देते है। इसके लिये समय कण संपर्क में रहने से फेफड़ो के कण सारफ को खतरा तब जाता है। अत्यधिक प्रदूषण के कारण सारफ तब अचरद होतै से मृत्यु तब हो सकती है। इसके प्रभाव से जनजन ओ पीछे भी अचरद होतै रह सके है।

इसके अलावा स्टोक से होने वाली लगभग 40 फीसदी मौतों के लिए वायु प्रदूषण जिम्मेदार है। इस बाबत सुप्रीम कोर्ट के प्रधान न्यायाधीश सुयंताकान्त व्यासमूर्ति जायमाल्या बागची की आला पीठ ने सही ही कहा है कि वायु प्रदूषण अब एक गंभीर समस्या का रूप ले चुका है। अब इसका पब्लिक नितान के बजाय दीर्घ-कालिक उपाय ढुंढना जरूरी हो गया है।

लेख पर अपनी प्रतिक्रिया haribhoomi@gmail.com पर दे सकते हैं।

(लेखक स्वतंत्र स्तंभकार हैं, ये उनके अपने विचार हैं।)

कृष्णिं धृष्टिनाम्नां प्रहस्यं को लेखय त्वं जित्वा तामान्त बहू रीति इह जसरे
सामाजिक और आर्थिक अमान्यता बहू रसती । हालांकि, प्रहस्यं बहू
अमान्यता को भी बढ़ावा दे सकता है, क्योंकि जनरल
प्रहस्यं ही पीछे काम करते वाले बड़े भाषा मंडल में कुछ
भावनाओं का प्रतिनिधित्व बहुत अधिक है, जबकि वह
अत्यंतसूक्ष्म भाषाएं लागूमा गायत है । जनरल प्रहस्यं
बहुतराश्व भाषाओं पर बहुत काम करता है । इसके
विपरीत, जित्वा भाषाओं की अलंकरण प्रहस्यं बहुत कम
है, उनके बड़े में प्रहस्यं अधिक है पाए प्रहस्यं अनादीनी
होते । इससे रीति भाषा में कुछ पाए सखल के तलत या
अपने जसरे मित्रने की समानता बहू जती है । पाप्म नू
मिनी की हुल भाषा के करीब 10,000 भाषाओं में है, जबकि मिमिर-नरने से
रषायक रूप से बोली जाने वाली टुटु भाषा के करीब 10 लाख से अधिक
वक्ता है । दोनों भाषाओं में प्रहस्यं मंडल के परिभाषा जतने में प्रतिनिधित्व
भावना है । शक्यताओं को पिछले कुछ वर्ष में एक अलग प्रहस्यं की देखी है ।
प्रहस्यं रषायीय शक्यताओं को अपने अंतर्गत के भूतगतक डिजिटल उपकरण
बनाने में समझ बना रहा है, जिससे वे अपनी भाषाओं और ज्ञान को सरलित
कर सकते हैं ।

[illegible]

मेडल जीता। उन्होंने तीन इवेंट्स में तीन मेडल अपने नाम किए। गुलशिर ने लगातार अच्छा प्रदर्शन और जबरदस्त जज्बा दिखाया है। एक ओर मेडल जीतने पर उन्हें बधाई - जेपी नन्हा, केन्द्रीय स्वास्थ्य मंत्री

भारतीय लोकतंत्र के समाने वेदों की चौरी एक वेदद गभीर समझ बन गई है। हमारे नेता राहुल गांधी और पूरी कांग्रेस पार्टी इस मुद्दे को पूरी गंभीरता से उठा रहे हैं लेकिन दुर्भाग्य से, चुनाव आयोग चुनावी प्रक्रिया को पार्टी और ईमानदार बनाने की दिशा में काम करने को तैयार नहीं है।

- कमलनाथ, पूर्व सीएम, मध्यप्रदेश

अपनी सभी छात्रों और अपनी सुरक्षा को लेकर चिंतित है। और सरकार क्या कर रही है? वह सलाह दे रही है। धाम के बाद घर से बाहर न निकलो। अरे सरकार! अपना काम करो। सुरक्षा का इंतजाम करो।
-अरविंद केजरीवाल, पूर्व सीएम, नई दिल्ली

हरिभूमि कार्यालय
टिकरापारा, रायपुर में पत्र के माध्यम से या फैक्स :
0771-4242222, 23 पर या सीधे मेल से
hbcgpati@gmail.com पर भेज सकते हैं।

शिक्षा और तनाव

देश भर में विद्यार्थियों के आत्महत्या करने की बढ़ती घटनाएं एक गंभीर सामाजिक और शैक्षिक चिंता बनती जा रही है। पढ़ाई, परीक्षा और भविष्य को लेकर दबाव कई विद्यार्थियों को मानसिक तनाव की ऐसी स्थिति में पहुंचा देता है, जहां उन्हें समस्याओं के समाधान का कोई रास्ता नजर नहीं आता। यह शिक्षा व्यवस्था के साथ-साथ संस्थाओं तथा परिवार एवं समाज से जुड़ा व्यापक मुद्दा है। आज के प्रतिस्पर्धी दौर में अच्छे अंक लाने, प्रतियोगिताओं में प्रवेश पाने और बेहतर करियर बनाने की होड़ में विद्यार्थियों का मानसिक स्वास्थ्य सबसे ज्यादा प्रभावित हो रहा है। इसकी पुष्टि सर्वोच्च न्यायालय की ओर से गठित समिति के राष्ट्रव्यापी सर्वेक्षण के नतीजों से भी होती है। इसमें नौ फीसद विद्यार्थियों ने आत्महत्या के विचार आने की बात मानी है, जबकि करीब पंद्रह फीसद विद्यार्थियों ने स्वीकार किया कि पिछले छह माह में वे ऐसे दौर से गुजरे, जब उन्होंने खुद को बेहद परेशान या तनावग्रस्त महसूस किया।

जोहिर है कि विद्यार्थियों पर दबाव को कम करने और उनकी मानसिक स्वास्थ्य संबंधी चिंताओं को दूर करने के लिए जमीनी स्तर पर ठोस उपाय करने की नितांत आवश्यकता है। अहम सवाल यह है कि क्या शिक्षण संस्थान महज अंकों की प्रतिस्पर्धा के केंद्र बनकर रह गए हैं? क्या विद्यार्थियों की परेशानियों के समाधान को लेकर संस्थात्मक संवेदनशीलता और जिम्मेदारियों को ध्यान में रखा जा रहा है? राष्ट्रीय अपराध रिकार्ड ब्यूरो की एक रिपोर्ट के अनुसार, वर्ष 2023 में देश भर में तेरह हजार से अधिक विद्यार्थियों ने विभिन्न कारणों से आत्महत्या की। हाल ही में आइएटी मुंबई में एक छात्र की आत्महत्या की घटना ने एक बार फिर इस मसले पर व्यापक चिंता और व्यवस्था में सुधार की जरूरत को रेखांकित किया है। आधिकारिक आंकड़ों के अनुसार, वर्ष 2020-21 से 2024-25 के बीच देश के तैरस आइएटी में विद्यार्थियों की आत्महत्या के पॉलिसी मामले सामने आए। वर्ष सर्वेक्षण के अनुसार, करीब 34 फीसद विद्यार्थियों ने माना कि उन्होंने किसी न किसी स्तर पर परिसर में खुद को बाहरी व्यक्ति जैसा महसूस किया। इससे स्पष्ट है कि शिक्षण संस्थाओं में ऐसा माहौल बनाने की जरूरत है, जहां शिक्षा के साथ-साथ मानवतात्मक अतिव्यक्ति और शिक्षकों के साथ खुले संवाद की भी महत्व दिया जाए।

शिक्षण संस्थाओं में परामर्श की सुविधा का सवाल भी महत्वपूर्ण है। सर्वेक्षण के दौरान चारोंतरा फीसद शिक्षार्थियों ने कहा कि उनके संस्थान में परामर्श की सुविधा नहीं है। ऐसी स्थिति में जब स्कूलों से लेकर उच्च संस्थाओं तक न पढ़ाई, परीक्षा, करियर और भविष्य को लेकर बढ़ता दबाव विद्यार्थियों को मानसिक तनाव की ओर धकेल रहा है, तो उनके लिए परामर्श की सुविधा अत्यंत जरूरी हो जाती है। शिक्षा का अर्थ केवल किताबी ज्ञान नहीं, बल्कि इसमें विद्यार्थी का सामाजिक, भावनात्मक, नैतिक और मानसिक विकास भी शामिल है। अगर सवाल है कि देश की मौजूदा शिक्षा व्यवस्था में क्या इन मानदंडों पर ध्यान दिया जा रहा है, या फिर शिक्षण संस्थान महज पाठ्यक्रम का अद्ययन करने तक ही सीमित हैं? विद्यार्थियों की जान और मानसिक स्वास्थ्य किसी भी परीक्षा और करियर की उपलब्धि से कहीं अधिक महत्वपूर्ण हैं। इसलिए शिक्षा का उद्देश्य केवल सफल प्रवेश परीक्षा तक नहीं, बल्कि उनमें आत्मविश्वास, संवेदनशीलता, मानवीय मूल्यों की समझ और सामाजिक उत्तरदायित्व का विकास करना भी होना चाहिए।

नशे का संजाल

लक्ष्मी के पास अरब सागर में एक इंग्रानी नाव से नशीले पदार्थों की बड़ी खेप पहुंचे जाने की घटना ने इस सवाल को और गंभीर बना दिया है कि क्या भारत नशे की तस्करी का केंद्र बनता जा रहा है? तीन हजार करोड़ रुपये से अधिक मूल्य की इस खेप के साथ पांच पकिस्तानी नागरिकों की गिरफ्तारी बताती है कि सीमा पार से समुद्र तक रास्ते तस्करी का तंत्र कितना संगठित और खतरा है। सुरक्षा एजेंसियों ने संयुक्त अभियान के तहत यह खेप पकड़ी है। केंद्रीय गृह मंत्रालय ने बुधवार को सोशल मीडिया मंच 'फेसबुक' पर इसकी जानकारी दी। उपलब्ध रूप से यह सुरक्षा एजेंसियों के लिए बड़ी उपलब्धि हो सकती है, लेकिन अहम सवाल यह है कि देश में जिन लोगों तक इतनी बड़ी मात्रा में यह नशीले पदार्थ पहुंचाया जाना था, उनकी घर-पकड़ काज और कैशे हो पाएंगी? क्योंकि, इससे पहले भी कई बार सीमा पार से लाई जा रही नशीले पदार्थों की खेप पकड़ी जा चुकी है, लेकिन उसमें आगे क्या कार्रवाई हुई, उसकी कोई जानकारी सार्वजनिक तौर पर सामने नहीं आई है।

गौरतलब है कि गुजरात एरियर, तररक्षक बल और केंद्रीय खुफिया एजेंसियों ने संयुक्त अभियान में इंग्रानी नौका से 526 किलोग्राम मेथामफेटामाइन और हेरोइन जब्त की है। इससे पहले सितंबर 2021 में गुजरात की मुंद्रा बंदरगाह पर 2,988 किलोग्राम हेरोइन पकड़ी गई थी। वर्ष 2022 में मुंद्रा से ही करीब 52 किलोग्राम कोकीन और 75 किलोग्राम हेरोइन की जब्ती हुई थी। ऐसे में सवाल यह है कि बार-बार इतनी बड़ी खेपें पकड़ में आने के बावजूद भी नशीले पदार्थों की तस्करी के तंत्र को तोड़ने के प्रयास धराशाय्र पर नजर क्यों नहीं आते हैं? हर बार रामगढ़ी और चंद लोधी की गिरफ्तारी की सूचना आती है, लेकिन इनके पीछे बैठे विरोधकों, संचालकों, स्थानीय मददगारों और अंतिम खरीदारों तक जांच पहुंची या नहीं, इसका कोई जवाब साझा नहीं किया जाता है। इस मामले में भी जांच केवल रामगढ़ी और उससे सवाल लोगों तक सीमित नहीं रहनी चाहिए। सुरक्षा एजेंसियों को यह पता लगाना होगा कि अंतर्राष्ट्रीय तस्करी, भारत में मौजूद नेटवर्क और संभावित खरीदारों के बीच कड़ियां कौन जुड़ती हैं, तभी समस्या की जड़ तक पहुंचा जा सकता है।

तस्करों की बेड़ियों में सिसकता बचपन

ऋतुपर्ण दवे

भारत में बाल तस्करी ने एक ऐसी गंभीर समस्या का रूप ले लिया है, जो बच्चों के अधिकारों और भविष्य को नष्ट कर रही है। तस्करी के शिकार बच्चों को न केवल शारीरिक, बल्कि मानसिक प्रताड़ना भी झेलनी पड़ती है। बच्चों को अपाव करने के बदलेते तौर-तरीकें गहरी चिंता पैदा करते हैं। लापता होने वाले बच्चों के सरकारी आंकड़े रोंट खड़े कर देते हैं। देश भर में हर साल हजारों बच्चे लापता हो जाते हैं। औसतन हर आठ मिनट में एक बच्चा लापता हो जाता है। इस पर विवक्षनता यह है कि कई कानूनों के बावजूद लापता बच्चों की बरामदगी की दर काफी कम है। बाल तस्करी गिराव बच्चों को अपाव कर रूप में इस्तेमाल करते हैं। यही नहीं, ऐसे बच्चों को बाल गौशाला और अंगों की तस्करी का दंश भी झेलना पड़ता है। ऐसे में सबसे बड़ा सवाल यह है कि आखिर बाल तस्करी गिरावों पर कानून का शिकंसा क्यों नहीं कस पा रहा है?

सरकारी आंकड़ों के मुताबिक, जनवरी 2018 से 30 जून 2023 तक 2,75,125 बच्चे लापता हुए, जिनमें 62 हजार से अधिक बच्चों को लो लास से जवाब लड़कियां हैं। सबसे ज्यादा 61,102 बच्चे मध्य प्रदेश से गायब हुए, जिनमें 49,024 लड़कियां और 12,078 लड़के हैं। दूसरे स्थान पर पश्चिम बंगाल है, जहां 49,129 बच्चे लापता हुए, जिनमें 41,808 लड़कियां और 7,321 लड़के हैं। तीसरा स्थान कर्नाटक का है, जहां 27,528 लापता बच्चों में 18,893 लड़कियां और 8,635 लड़के हैं। इसी तरह गुजरात में 20,081 लापता बच्चों में 16,432 लड़कियां और 3,649 लड़के हैं। राष्ट्रीय राजधानी दिल्ली में इस दौरान 22,964 बच्चे लापता हुए, जिनमें 15,365 लड़कियां और 7,599 लड़के हैं। वर्ष 2024 के आंकड़े भी कम नहीं हैं, इस दौरान देश भर में 98,375 बच्चे लापता हुए, जो 2023 की तुलना में आठ प्रतिशत ज्यादा है। यह और भी चिंताजनक है कि इन आंकड़ों की तुलना में कस का हाल है?

एक और सरकारी आंकड़ा चिंता की बढ़त है। वर्ष 2023 में करीब बीस हजार बच्चे ऐसे थे, जो देश की सड़कों पर रहते थे। इनमें दस हजार बच्चे ही अपने परिवारों के साथ रहते थे, बाकी सभी बेघर एवं सहसारा थे। ऐसे बच्चे भी बाल श्रम, आंग रक्षण या बाल अपराधों का शिकार बनते हैं। सर्वोच्च न्यायालय को केंद्र सरकार की ओर से दी गई जानकारी के मुताबिक, वर्ष 2020 से लगभग 36 हजार बच्चे लापता हैं, जिन्हें अब तक खोजा नहीं जा सका। राष्ट्रीय अपराध रिकार्ड ब्यूरो की यानी पंरसीआर की आंकड़ों से पता चलता है कि वर्ष 2022 में बच्चों के अपराध के 16,262 मामले दर्ज हुए। वर्ष 2023 में देश भर में कुल 91,296 बच्चे लापता हुए, जिनमें 22,460 लड़के और 68,835 लड़कियां थीं। जबकि 2022 में यह संख्या 83,350 थी। यानी लापता बच्चों की संख्या में 9.5 फीसद की वृद्धि हुई। इन आंकड़ों को सार्वजनिक करने में बीस माह की देरी हुई और इससे लिए अल्पपन तथा मिशन का हवाला दिया गया। वे तो वे आंकड़े हैं, जो पुलिस अन्य जांच एजेंसियों के पास दर्ज होते हैं। अगर ऐसे भी

कई मामले होते हैं, जो पुलिस में दर्ज हो नहीं हो पाते। बाल श्रम पर काम करने वाली संस्था कैलाश सवाभी विलुप्त फाउंडेशन की एक रिपोर्ट बताती है कि कोविड-19 के बाद बच्चों की तस्करी के मामले 68 फीसद तक बढ़े। वर्ष 2016 से 2022 तक 13,549 बच्चों की तस्करी से बचाया गया,

बसे पहले बच्चों के लापता होने के कारणों को समझने की जरूरत है। अनापदना, गरीबी और बेरोजगारी के अलावा सामाजिक भेदभाव भी इसके प्रमुख कारण हैं। आर्थिक दलितों, पिछड़े और आदिवासियों के बच्चों पर तस्करी का जोखिम सबसे ज्यादा होता है। सरकारी आंकड़ों के मुताबिक, वर्ष 2020 से लगभग 36 हजार बच्चे लापता हैं, जिन्हें अब तक खोजा नहीं जा सका। जोहिर है, सिर्फ कानून बना देने या सुरक्षा जांच के बिना ही समस्या हल नहीं हो सकती। जरूरत कानून प्रवर्तन एजेंसियों को सतर्क, संवेदनशील और जाबजबद बनाने की है। साथ ही ऐसे मामलों के त्वरित निपटारे के लिए विशेष अंदाजे गठित करना भी अत्यंत की मांग है, ताकि बच्चों के वर्तमान और भविष्य को सुरक्षित बनाया जा सके।

जिनमें से अस्सी फीसद बच्चे 13 से 18 साल के थे। तकनीक के इस दौर में बाल तस्करी के नए तौर-तरीके सामने आना चिंता बढ़ाता है। इसमें

ज्ञान की जिज्ञासा

प्रथमेश मणि तिवारी

सुनने में यह वाक्य बहुत साधारण लगता है कि मैं नहीं जानता, लेकिन मनुष्य की समुत्तुल्य जिज्ञासा यात्रा कहीं न कहीं इसी स्वीकृति के शुरु होती है। ज्ञान का पहला कदम यह मान लेना है कि अभी सब कुछ जाना नहीं है। जिज्ञासा यही पैदा होती है, जहां निश्चिंता समाप्त होती है। प्रश्न वहीं जन्म लेता है, जहां मनुष्य अपने ज्ञान की सीमा को पहचानता है। जब ज्ञान में पहली बार अपने आपस की मुठभेड़ को देखकर पूछा होगा कि यह सब क्यों है, जीवन क्या है, दुनिया के बाद क्या है, अर्थ और स्वयं मनुष्य कौन है, तब उसके पास इन प्रश्नों के उत्तर नहीं रहेंगे। अपने अज्ञान को स्वीकार किया और उसको खोज शुरू की।

भारतीय दार्शनिक परंपरा को देखें, तो यह विध्वंसक अज्ञान के भूत जगह गहराई से दिखाई देती है। वेदों और उपनिषदों की मूल चेतना यह थी कि ज्ञान ही वह है कि अज्ञान को सहज रूप से पकड़ लेता संभव नहीं है। उपनिषदों का 'निर्गुण' भाषा 'यह नहीं, यह भी नहीं', इसी बोली को और संकेत करता है। सत्य की किसी एक सीमा परिभाषा में बंद करने के बजाय उसके बारे में लगातार प्रश्न करते रहना इस परंपरा की विशेषता है। अज्ञेय का नासंख्यिक रूप ही है। अज्ञेय से और भी महत्वपूर्ण है। सृष्टि की उत्पत्ति के प्रश्न पर यह विषय प्रकाश बिखार करता है, उसमें एक गहरी बौद्धिक उपनिषदा दिखाई देती है।

सृष्टि के आरंभ में क्या था, कैसे था और उसे कौन जानता है, इन प्रश्नों के उत्तर में निश्चितता के बजाय संदेह और जिज्ञासा उभरता होता है। यहां तक कि अंत में यह निष्कर्ष भी रखी जाती है कि शायद वह भी न जानता हो, जो इस सृष्टि के सर्वोच्च दायत्व को जानने वाला माना जाता है। सत्य की सुरुवात है। वह करता है कि वह खोज रहा है, इसलिए मैं जानना चाहता हूँ। मैं जानना चाहता हूँ, इसलिए मुझे वह स्वीकार करना पड़ेगा कि अभी मैं नहीं जानता। प्रश्न ही दार्शनिक सुझाव की पूरी सखीकृत पद्धति के केंद्र में भी यही स्वीकार दिखाई देती है।

सुरक्षित ज्ञान का सबसे महत्वपूर्ण बिंदु यह था कि मनुष्य को अपने अज्ञान का बोध होना चाहिए। अपने अज्ञान को स्वीकार करना उसके लिए कमजोरी नहीं, बल्कि ज्ञान की शुरुआत थी। जो व्यक्ति यह मानता है कि वह सब कुछ जानता है, उसके लिए प्रश्न की कोई आवश्यकता ही नहीं बचती। अगर जो वह स्वीकार करता है कि वह नहीं जानता, उसके भीतर खोज की संभावना भी रहती है। यही कारण है कि 'मैं नहीं जानता' सखीकृत पद्धति के प्रति एक नैतिक और बौद्धिक जिम्मेदारी है। यह मनुष्य को विचार बनाता है। यह उसे दूसरे की बात सुनने की क्षमता देता है। यह उसे अपने विचारों पर पुनर्विचार करने की स्वतंत्रता देता है। समस्या अब शुरू होती है, जब मनुष्य 'मैं नहीं जानता' से आगे बढ़कर 'मैं ही

कि

शी भी जीवित दर्शन की पड़ताल यही है कि वह अपने भीतर प्रश्न के लिए जगह बनाता रखता है। जो प्रश्न अपने ही मूल प्रश्नों से उठते लगे, उसके भीतर जड़ता पैदा होना स्वाभाविक है। इसीलिए 'मैं नहीं जानता' कहना केवल विनयता नहीं है। यह मनुष्य को दिखाता है कि मैं ही तू रह सकता है।

होगा, प्रश्न उभरेगा और तब ही कि प्रश्न रहने की जरूरत होगी। शायद यचना के लिए सबसे खतरनाक वाक्य 'मैं जानता हूँ' शायद 'केवल मैं ही जानता हूँ' है। मनुष्य को खुद पर विश्वास रखना चाहिए। उसे अपनी परंपरा से प्रेम भी करना चाहिए, लेकिन प्रेम और निश्चिंता एक ही चीज नहीं है। अपनी परंपरा को समझने का सबसे अच्छा तरीका शायद यह ही कि हम उसके हर उतर को अंतिम मान लें, बल्कि यह है कि हम उसे हमारे भीतर मौजूद प्रश्नों की फिर से पुनर् जांच कर मनुष्य वह कर सकते हैं कि हमारा खोज है कि 'मैं नहीं जानता', तब तक उसके भीतर जाने की संभावना जीवित रहती है। जिस दिन वह अपनी सीमित समझ को अंतिम सत्य मान लेता है, उसी दिन दर्शन का अंत शुरू हो जाता है।

हमें लिखें, हमारा पता : edit.jansatta.com | expressindia.com | chaupal.jansatta.com | expressindia.com

तकनीक का जोखिम

'आ' भारती संसार की जटिलता' (लेख, 27 सितंबर) में तकनीकी जुड़ाव और सार्वजनिक सामाजिक संबंधों के बीच बढ़ती दूरी की ओर ध्यान दिलाया गया है। आधुनिक दुनिया अपने आप में समस्या नहीं है, लेकिन जब तकनीक और सामाजिक विकास के बीच दूरी बढ़ती है, तो चिंता स्वाभाविक है। इसके लिए केवल तकनीक को थोड़ा देना भी उचित नहीं। लोगों का आत्मकेंद्रित होना और संवेदनशीलता का क्षरण इस संकट की ओर गहरा रहे हैं। सवाल है कि मनुष्य को इस अपावनी जाल से कौन बचाएगा? शुरुआत परिवार से होनी चाहिए, जहां बच्चों को स्कूल से अधिक संवेदनशील, सहजगति और सामाजिकता का महत्व समझाया जाए। विद्यालयों में डिजिटल साक्षरता के साथ तकनीक के विवेकपूर्ण उपयोग की शिक्षा भी जरूरी है। तकनीकी मंचों की जवाबदेही तब हो, ताकि उनसे जन और विचारवादी सामग्री को अनावश्यक बढ़ावा न मिले। अखिर तकनीक न दुनिया को हमारी हथोड़ी में ला दे, लेकिन संवाद ही नहीं स्क्रीन में कैद हो जाए, तो वास्तविक दुनिया में भावनात्मक दूरियां पैदा होना स्वाभाविक है।

- वृज भूषण गोयल, लुधियाना

नैतिकता की पहरेदारी

बिहार के जमुई में नालियाँ छात्रा और उसके दोस्त से कथित फंडेडेशन एवं मारपीत तथ्य समस्तपुर में नालियाँ इंद्रकी के बचपन से जानती हैं। जब विचार अपने मूल अर्थ से दूर जाता है और केवल उसकी बाहरी अभिव्यक्ति बचती है, तो कर्मकांड दर्शन की जगह ले लेता है। मनुष्य यह पृष्ठान्त बंद कर देता है कि किसी आवश्यकता का अर्थ क्या है और केवल यह पृष्ठान्त है कि उसे कैसे करना है। 'क्यों' की जगह 'कैसे' ले लेता है। प्रश्न की जगह नियम आ जाता है।

किसी भी नैतिक दर्शन की पहचान यह है कि वह अपने भीतर प्रश्न के लिए जगह बनाए रखता है। जो परंपरा अपने ही मूल प्रश्नों से उठते लगे, उसके भीतर जड़ता पैदा होना स्वाभाविक है। इसलिए 'मैं नहीं जानता' कहना केवल विनयता नहीं है। यह मनुष्य को दिखाता है कि मैं ही तू रह सकता है। यह वह पता हो कि मेरी समझ सीमा है, तो दूसरे की समझ को पूरी तरह गलत मानने से पहले रुकना होगा, सुनना

असुरक्षा का माहौल गिरपूर के हातात फिर से नानापूर्ण हो जाए है। जातीय संघर्ष ने वहां आपसी विश्वास और भाईचारे को गहरी चोट पहुंचाई है। हिंसा के बीच विश्वास, रोगाणु और सामाजिक जीवनचक्र प्रभावित हो रहा है। आए दिन हिंसक घटनाएं, विरोध प्रदर्शन, सड़कों पर सड़कों वाली भी मौजूदगी और आने-जानने वाले से घुसताछा जैसी स्थितिएं बताती हैं कि यहां सामान्य जीवन चल रहा नहीं हो पाया है। सवाल केवल हिंसा के नती, बल्कि दुर्घटना सामाजिक तरीके को बराल करने का भी है। जब एक राज्य के नागरिक अपने ही प्रदेश में भय, चिंता और असुरक्षा के माहौल में जीने लगे, तो विकास की बातें खोखली लगने लगती हैं। केंद्र और राज्य सरकारों की जिम्मेदारी है कि वे राजनीतिक आरोप-प्रत्यारोप से आगे बढ़कर संवाद, शांति और भरोसा कायम करने की ठोस पहल करें।

- वरुणिका, नोवा, दिल्ली

संयम का सवाल

दिल्ली सरकार के मंत्री प्रवेश वर्मा द्वारा एक आम नागरिक को बमपड़ मारने की कथित घटना जनमतनिर्णय के आधार पर जवाबदेही पर भीतर सवाल खड़े करती है। कोई नागरिक आपा हो या किसी रक्त का कार्यकर्ता, उसे अपने जनमतनिर्णय से सवाल पछने, सहमति जानने या असहमति व्यक्त करने का अधिकार है। सवाल यह है कि जवाब देने के बजाय हाथ उठाने का अधिकार किसके हाथों में रहने के लिए

दिया? सार्वजनिक जीवन में आलोचना, असहमति, प्रशंसा और असहज सवालों का सामना करना पड़ता है। लोकतंत्र में जनमतनिर्णय से अपेक्षा होती है कि वह उपनिषद के क्षम में भी संयम बनाए रखे और संवाद का रास्ता चुने। सला का स्वाभाविक नहीं, अतिरिक्त विधेयवारी देता है। जनमतनिर्णय की अस्वीकृति यही है कि अतिरिक्त विधेयवारी के साथ संयम और मर्यादा को बनाया रखा जाए।

- हेमा हरि उपाध्याय, उज्जैन

असुरक्षा का माहौल

मणिपुर के हातात फिर से नानापूर्ण हो जाए है। जातीय संघर्ष ने वहां आपसी विश्वास और भाईचारे को गहरी चोट पहुंचाई है। हिंसा के बीच विश्वास, रोगाणु और सामाजिक जीवनचक्र प्रभावित हो रहा है। आए दिन हिंसक घटनाएं, विरोध प्रदर्शन, सड़कों पर सड़कों वाली भी मौजूदगी और आने-जानने वाले से घुसताछा जैसी स्थितिएं बताती हैं कि यहां सामान्य जीवन चल रहा नहीं हो पाया है। सवाल केवल हिंसा के नती, बल्कि दुर्घटना सामाजिक तरीके को बराल करने का भी है। जब एक राज्य के नागरिक अपने ही प्रदेश में भय, चिंता और असुरक्षा के माहौल में जीने लगे, तो विकास की बातें खोखली लगने लगती हैं। केंद्र और राज्य सरकारों की जिम्मेदारी है कि वे राजनीतिक आरोप-प्रत्यारोप से आगे बढ़कर संवाद, शांति और भरोसा कायम करने की ठोस पहल करें।

- वरुणिका, नोवा, दिल्ली

संपादकीय

आयोगाची 'माघार' अन् नवे प्रश्न

बरोबर एक वर्षापूर्वी, ३० सप्टेंबर २०२५ ला मतदार यादीच्या सुधारणेच्या स्पेशल इन्स्ट्रुक्शिव्ह रिझिडन्स म्हणजे एसआयआर प्रक्रियेच्या पहिल्या टप्प्यातील एकच राज्य म्हणजे बिहारची अंतिम मतदारयादी प्रकाशित झाली. मूळ, स्थलांतरित किंवा अनुपस्थित आणि दुबार नोंदीची असे वळखले आणि काही नव्याने नोंदविलेले या साऱ्यांच्या बेरीज-जवाबीकीनेतर ४९ लाख मतदारांची घट नोंदविली गेली. अनेक पात्र मतदारांना काळज्यात आल्याचा मुद्दा थेट सर्वोच्च न्यायालयात पोहोचला. राजकीय आघाडीवर आरोप-प्रत्यारोपांचे प्रदीर्घ सत्र सुरू झाले. कर्मर देशभर हा एकच विषय सर्वदूर चर्चेत आहे. दुसऱ्या टप्प्यात बारा राज्ये व तीन केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये निवडणूक आयोगाने धडक मारली. त्यापैकी पश्चिम बंगाल सर्वाधिक चर्चेत राहिले. कारण तिथे संतांतर झाले. त्यायोगे एसआयआर कारणीभूत असल्याचा आरोप झाला. असो. आधीचे दोन टप्पे तसेच तिसऱ्या टप्प्यातील काही राज्ये निवडणूक आलापर्यंत वीस राज्ये व केंद्रशासित प्रदेशांनी या प्रक्रियेचा अनुभव घेतला आहे आणि त्यातून जवळपास सहा कोटी मतदारांची नावे काळज्यात आली आहेत. हा ३० सप्टेंबरच्या मूळत आणखी एक गोष्टीसाठी चर्चेत राहिली. कारण, बुवधारी पट्टे निवडणूक आयोगाने नवमतदारांना नोंदीसाठी वेळापत्रक जाणव्या फॉर्म-६ मध्ये एक महत्वाचा बदल केला आणि तोवेलीही अजिबात गाजवावाच न करता. आता नव्याने मतदार नोंदीची कतारना संबंधितांनी मागच्या २००२-०३ मधील एसआयआर प्रक्रियेत त्याचे आहे-वरील किंवा आजी-आजोबा सहजगीणी होते का, याविषयी तपासील देण्याची गरज राहणार नाही. ज्या राज्यांमध्ये एसआयआर प्रक्रिया पूर्ण झाली आहे त्या राज्यांमध्ये आता हा सुधारित, प्रत्यक्ष विचार करता मूळ फॉर्म-६ लापू राहिली. जेव्हा आठवडावत तीन निवडणूक आयोगांतर्फे काही नावे निवडणूक सुखवीर सिंग संधू व विवेक जोशी यांच्या ज्या आक्षेपांचा गौयस्फोट झाला आणि देशभर खळबळ माजली, त्यातीत क्रमांक एकचा आक्षेप या फॉर्म-६ शी संबंधित होता. १९६०च्या मध्यात नोंदीची निर्माणगर्त या अजिबात वैधानिक दर्जा आहे आणि त्यात बदल करण्याचा अधिकारच मूळत निवडणूक आयोगाला आहे. सरकारलाच तो अधिकार अस्तमात मुळ निवडणूक आयुक्त ज्ञानेश कुमार यांनी सरकारच्या अधिकारांवर अतिक्रमण केले, निर्णयाबाबत आपल्याशी कोणतीही चर्चा केली नाही. राज्यघटनेनुसार तिन्ही निवडणूक आयुक्तांना समान दर्जा आहे आणि आयोगातील निर्णय एकमताने किंवा तीनपैकी दोन आयुक्तांच्या बहुमताने घ्यायला हवेत. तरीदेखील परस्पर हा बदल लागू करण्यात आला, असा संधू व जोशी यांचा आक्षेप होता. त्यातून निवडणूक आयोगातील अंतर्गत मानभेद चवदाट्यावर आले. त्याबद्दल जुजवी खुलासा वाळता आयोगाने नेमकेपणाने काही सांगितले नाही. त्यापेक्षा २६ सप्टेंबरला खेळोळीच्या वातावरणात तिन्ही आयुक्तांची बैठक झाल्याची माहिती छायाचित्रासह प्रसारित करण्यात आली. त्यानंतर तीन दिवसांनी, गुजराती पट्टे मूळ स्वकृपातील फॉर्म-६ आयोगाची नोंद घ्यायची हे नवी बहुचर्चित वेबसाइट तसेच संबंधित राज्यांच्या निवडणूक आयुक्तांच्या पोर्टलवर अपलोड करण्यात आला. याचा अर्थ, संधू व जोशी यांच्या आक्षेपांविषयी कथित चूक दुरुस्त करून मुळ निवडणूक आयुक्त ज्ञानेश कुमार यांनी एक रणनीतीचा भाग म्हणून माघार घेतली, असे म्हणता येईल. त्यायोगे हेतू देवदेखील असू शकतो. काही निवडणूक आयोगांच्या अंतर्गत मानभेदावर पडटा पडटा, कारभाराविषयी संस्थांचे टाटू टाटूे किंवा विरोधी बाकींवरील राजकीय पक्षांच्या हातून हा मुद्दा काढून घेतला जावा. पण, यांनंतरही काही प्रश्न शिल्लक राहतात आणि काही नव्याने निर्माण होतात. फॉर्म-६ हा मतदार नोंदीचा वैधानिक दर्जाचा अस अस्त्याने त्याचा बदल करण्याचा अधिकार निवडणूक आयोगाला आहे का, हा मुद्दा शिल्लक प्रश्नांच्या यादीत पहिल्या क्रमांकावर राहिल. नव्याने निर्माण होणारे ठळक प्रश्न अस्तंतीत - एसआयआर प्रक्रिया पूर्ण झालेल्या राज्यांमध्ये आहे-वरील किंवा आजी-आजोबांच्या आधीच्या एसआयआर प्रक्रियेत संस्थांचे असल्याच्या कारणाने नोंदीचा होऊ न शकलेल्या नवमतदारांच्या हक्काचे काय? महत्वाचे म्हणजे जे काही झाले असेल त्यामुळे एकूण मतदारांच्या घटल्याने निवडणूक निकालावर परिणाम झाला, त्याचे काय? थोडक्यात, फॉर्म-६ मूळ स्वरूपात आणला म्हणून निवडणूक आयोगाच्या कारभाराविषयीचा वाद शमवण्याची शक्यता कमी आहे. उलट दोन आयुक्तांनी उपस्थित केलेला वेकायदेशीर बदल अंमलात आल्याच्या मुद्दा अधिक तीव्रनेने चर्चेत येईल.

बहुमतदारबरोबर 'देशातील चर्चेची दिशा ठरवण्याची ताकद' हे भाजपचे खरे बळ. मतधारा नरेंद्र मोदी यांची अफाट लोकप्रियता, कल्याणकारी योजना आणि विकासाला कामगिरीची लांबचक्रीय यादी आणि प्रतिस्पर्ध्यांच्या कितीतीरी अधिक प्रक्षम यंत्रणा या बळावर देशातल्या चर्चेचे विचार आणि दिशा ठरवण्याची ताकद भाजपकडे आली. त्याबरोबर सलगपुढी दूरचित्रवाणी माध्यमांचे एक वातावरण तयार झाले; निवृत्त अधिकारी जाहीरपणे कौतुक करू लागले, आपली चमक हळूहळू सल्लिब्रिटी अनामक ठाम समर्थक बनले आणि सत्तेच्या खुबीवर कोण बसले आहे, त्यानुसार रंग बदलणारे उद्योगविश्वातील आजारीही चूक येऊ लागले.

प्रकाश चावला
ज्येष्ठ पत्रकार

अज्ञानात सुख असते, असे एक जुने वक्तव्य आहे. पण धोका वेळीच समजून घेतला नाही तर मग अज्ञानाला बेसावध सुखाचे फोड घेतात आणि ते यशवाकाश फुटतात. सध्या भारतीय राजकारणाची अवस्था अशीच आहे. सत्तेची बारा वर्षे पूर्ण केल्यानंतर प्रथमच भारतीय जनता पक्षावर प्रश्न विचारण्यापेक्षा प्रश्नांची उत्तरे देण्याची वेळ आली आहे. तरुणांचा उद्योगविक बंडखोर सूर, निवडणूक आयोगाभोवतीचा वाद आणि खेळांमधील दुरुवस्थेला गेलेल्या शाळांमधीलधार्मीक मोहीम यांनी एकेकाळी स्वतः 'नरेंद्रपेट' ठरवणाऱ्या पक्षाला खुलासे देत बसायला भाग पाडले आहे.

बहुमतदारबरोबर 'देशातील चर्चेची दिशा ठरवण्याची ताकद' हे भाजपचे खरे बळ. मतधारा नरेंद्र मोदी यांची अफाट लोकप्रियता, कल्याणकारी योजना आणि विकासाला कामगिरीची लांबचक्रीय यादी आणि प्रतिस्पर्ध्यांच्या कितीतीरी अधिक प्रक्षम यंत्रणा या बळावर देशातल्या चर्चेचे विचार आणि दिशा ठरवण्याची ताकद भाजपकडे आली. त्याबरोबर सलगपुढी दूरचित्रवाणी माध्यमांचे एक वातावरण तयार झाले; निवृत्त अधिकारी जाहीरपणे कौतुक करू लागले, आपली चमक हळूहळू सल्लिब्रिटी अनामक ठाम समर्थक बनले आणि सत्तेच्या खुबीवर कोण बसले आहे, त्यानुसार रंग बदलणारे उद्योगविश्वातील आजारीही चूक येऊ लागले.

अन्यथा

हलकेल झालेल्या रडवेल्या शेतकऱ्यांसाठी तिजोऱ्या खोला..

गेली काही वर्षे दुष्काळ दीर्घकालीन आणि सरकारी उपाययोजना मात्र अल्पकालीन, असेच चित्रला महाराष्ट्रात दिसते आहे. यंदा तरी सरकारने धडा घ्यावा!

राजेश निस्ताने
वृत्तसंपादक, लोकमत, नांदेड

'एल निनो'मुळे पाऊस गायब झाला. महाराष्ट्र तीव्र दुष्काळाच्या उंबरठ्यावर आहे. त्याची सर्वाधिक धडक माठवाडा, विदर्भातील जाणवते आहे. नदी-नाले कोरडे आहेत. धरण, तलावांमध्ये अर्धशी सारक्या उन्हाळ्यात या दुष्काळाचे चटके सर्वत्र बसतील. १९७४ पासून महाराष्ट्र दुष्काळाच्या सामनात करतो आहे. गेल्या सात-आठ वर्षांपासून तर दरवर्षीच दुष्काळी स्थिती आहे.

२६ लाख तालुक्यांत दुष्काळ जाहीर करण्यात आला. त्यात आणखी ४३ तालुक्यांची भर पडली. तसा जीवारीही निघाला. पंचामे सुरू झाले आहेत. शेतातील पीक कापू नका, नंगीत फिरू नका, अन्वया पीक विमा मिळवण्यात अडचणी येतील, असे प्रशासन सांगत आहे. परंतु, मदीतीचे स्वरूप काय असेल, ती नेमकी कव्हा मिळेल, हे अजून स्पष्ट नसल्याने शेतकऱ्यांमध्ये प्रचंड संताप आहे. त्याचा सामना बांधावर जाणाऱ्या राजकीय मंडळींना करावा लागतो

आहे. शेतकरी कधी ओल्या तर कधी कोरड्या दुष्काळाच्या सामनात करतो. शेतातार, शिझण खूळक, कुपिपणेचे वीजविल माफ यासारखी तापूराती मातमपुढी केली जाते. शेताचा विकास, पाणंद रतेत, जमीन मोजणी, सिंचन, बांधबांधिरी, शेतोष्णक योजना या बाबी वृत्तिविक्षि राहिल्या. शेतकऱ्यांना आजही दर्जदार बियाणे, खते, कीटनाशकं मिळत नाहीत. दरवर्षीच निकट दुष्काळाच्या हजाराे विहारी शासन दरबारी दाखव होतात. राज्यात चार कुणी विकारीपणे आहेत. मात्र तिथे संशोधनाचा आनंद इतक की, या विद्यापीठांतले शेतकरी उपाययोजना पाहिली आहे. शेतकऱ्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी उद्योगीय पध्दत, असे कुणी संशोधन खासगी क्षेत्रातले होताना दिसत नाही.

दुष्काळाच्या प्रशासनाची 'शे' सुरू आहे. मंत्री, खासदार, आमदार, शासकीय अधिकऱ्या बांधावर पोहोचणे आहेत. पंचामे सुरू आहेत. त्यावर खूब शेतकऱ्यांच्या स्वाक्ष्या होतल्या जाणार आहे. शासकीय यंत्रणेला मुख्यालय सोडण्यास मानाई करण्यात आली आहे. सुवादा रत करण्यात आल्या आहेत. सरकार शेतकऱ्यांच्या पाठीशी खंबीरपणे उभे असल्याचे, मंत्री, मुख्यमंत्री सांगत आहेत. मात्र,

कोट्यशेने पंतप्रधानांच्या निवासस्थानाबाहेर आंदोलन केले; त्यानंतरच सरकारने आपली दिशा बदवली. चर्चा सुरू झाल्या. राजीनामा झाला. प्रश्नपत्रिका फुटीविरोधात कागदावर कडोर कापल्या आला आणि परीक्षा घेणाऱ्या यंत्रणेत फेब्रवरी करण्यात आले. हा केवळ संवादकोशल्याचा विजय नव्हता; हुक्माने वाजवून घेतलेले नियम होते. आता तर साताधारी पक्षाचे मित्रपक्षाही मुख्य निवडणूक आयुक्त ज्ञानेश कुमार यांच्या वर्तनावर प्रश्न उपस्थित करत आहेत. साताधारी पक्षासाठी ही मोठी नामनी ठरत आहे. आता तर्कसंगत प्रतिवाद करता येईना झाला आहे. व्यक्तिगत टिंगलबळाळी करून वाट्या-वीस वर्षांच्या तरुणांचा सामना करता येत नाही. मतदार याचांमधून मोठ्या संख्येने नावे गायब झाल्याच्या प्रश्नाला 'दुष्ट हेतू'चा आरोप हे उत्तर ठरू शकत नाही. त्यातच निवडणूक आयोगाच्या अंतर्गत मतभेदांचा बातयाही आता उघडपणे समोर येत आहेत. एकेकाळी खेळाचे नियम ठरवणारा भाजप आता खेळाकडे लक्ष देण्याऐवजी पंचाचा बचाव करण्यात गुंतून पडला आहे.

निवडणूक, परीक्षा, शाळा आणि रोजगाराचे आश्वासन यांचे रक्षण करण्याची जबाबदारी असलेल्या संस्थाभोवती प्रश्नांचे मोहोळ उठले आहे. सर्वांना समान संधी मिळाली म्हणून त्या संस्था उभ्या करण्यात आल्या, त्यांचे झालेले गंभीर नुकसान तरुण मतदारांमधून उघडे पडले आहे. स्वच्छ आणि प्रमाणिक परीक्षा कोण घेणार? सुरक्षित शाळा कोण देणार? रोजगार कोण निर्माण करणार? आणि सरकारीच्या विरोधात मतदान करणाऱ्यांसाठी स्वतंत्र वाटेल असा निवडणूक आयोग कोण उभा करणार? - तरुणांना या प्रश्नांची उत्तरे हवी आहेत.

बदनाम झालेल्या निवडणूक आयोगाचा बचाव, आपशी ठरत असलेली व्यवस्था, होयबा नोकशरीही आणि पक्षांतर करणाऱ्यांचे समर्थन यामुळे भाजप विरोकांच्या आज्ञा आणखी मोठा होईल. रुद्रिओकथेचा असा बचाव टाळण्या मिल्हून देऊ शकतो; पण ज्या तरुणांना सध्या उघडकट करणाऱ्याविषयी संशय आहे, त्यांना तो आश्वासन करू शकत नाही. अर्थात, छोट्या लढाया हल्ल्यांनंतरही भाजप मोठी लढाई जिंकू शकतो. पण ती बाहेरून आणलेल्या प्रत्यक्षींच्या जोरावर जिंकता येणार नाही, ती पक्षाच्या विचारधारेवर विश्वास ठेवणाऱ्या कार्यकर्त्यांच्या जोरावरच लढावी लागेल. वातावरणातला रोष राहण गोंदी किंवा सीजेपीने निर्माण केलेला नाही. त्यांनी फक्त त्या असंतोषाचा वाटा फोडली आहे. हे समजून घेतले, तर भाजपला अज्ञानातल्या सुखनिद्रेतून जाग होत येईल. सत्तेच्या सोपानावरून चार पायऱ्या खाली उतरले, तर भाजपला आजही हे जमू शकेल.

शेतकऱ्याला तसा अनुभव येतो आहे का? काजू,बदाम कच्करमसून बाहेर उजून व्हीआयपी ताफे कमी करून, खर्चात कपातीची सुवात स्वतःपासून करून तो पैसा सरकारने दुष्काळात कोमावलेल्या शेतकऱ्यांना पुन्हा उभे करण्यासाठी वापरला, तरच शेतकऱ्याचा विश्वास बरेल.

सरकारला खरोखरच शेतकरी जगवायाचा असेल तर दीर्घकालीन उपाययोजना हाती घेऊन त्या किमान सलग पाच वर्षांसाठी वसवण्या लागतील. पाच टक्के अनुदानावर बियाणे, खते, कीटनाशक, नाममात्र व्याज दरात दीर्घमदती पीक कर्ज, रोजगार हमी योजनेतून शेतमजूर उपलब्ध करून देणे, त्यानंतरच्या त्यांना अन्नाधान्यासह शासनाच्या विविध वसतीगृहा योजनांचा लाभ देणे, शेताला दिवसा पूर्ण क्षमतेने पूर्णवेळ लीक, भक्कम हमीबाव, शेतात मालाची कापणी, खरेदी आणि जागेवरच चुकण्याची व्यवस्था निर्माण करणे अशा काही उपाययोजना शेतकऱ्यांना अपेक्षित आहेत.

शेतकऱ्याचीही तर्जवारी करणे गरजेचे आहे. ज्याचे पोट केवळ शेतातले अवलंबून आहे, तोच खरे शेतकरी. शासनाने कोणाहीला लाभ देताना या शेतकऱ्यांच्या प्राधान्याने विचार करू पाहिजे. हा शेतकरी मजुरीचे वाढलेले दर आणि घडव्याच्या काट्यावर चालणाऱ्या मजुरांमुळे आर्थिक झराला आहे. या दुष्काळग्रस्त शेतकऱ्यांचे हानीरत १३ हजार ५०० च्या मदीतीने काढणे होणार नाही. पंचामे,

सर्वसंग न करता नियम बाजूला ठेवून सरसकट हेक्टर ५० हजारची मदत मिळाली तरच तो ताम धरू शकेल. रिअल इस्टेट, गुंतवणूक, फार्माइस किंवा टाईमपास म्हणून शेत करणारा, आवाकर भरणाऱ्या 'शहरी शेतकऱ्यांची' वेगळी यादी करावी, त्यांना शेतकऱ्यात न अनुदानाचा लाभ देण्याऐवजी तोच पैसा खऱ्या शेतकऱ्यांच्या दीर्घकालीन उपाययोजनांवर खर्च करावा. सरकारने शेतकऱ्यातील खरा फरक ओळखणे गरजेचे आहे.

शेतकऱ्यांना पीक कर्ज देण्यात राष्ट्रीयीकृत बँका यावावीही मागल्यात आहे. कर्जातफांचा गोधळ आहे. कुठेच स्पष्टता नाही, माफी होऊनही पुरा व्यज आकारले जात आहे. अनधिकृत सावकराच्याच दारी खुलेआम लुट सुरू आहे. दुष्काळाचा सामना करणाऱ्यासाठी दीर्घकालीन उपाययोजना हाती घेतानाच सरकारचा फोफस शेतकरी जगवायाचा अर्थच गरजेचे आहे. त्याचा अन्वयान, तातडीची अधिक मदत व एवढ्या जगण्याची व्यवस्था उपलब्ध करून द्यावी लागेल. अर्थात, सरकारच्या मदीतीशी मर्यादा नाही. शेतकऱ्यांचे दार, दिवाळी अंशभरता जाणार नाही, याची काळजी समाजातल्या लोकांला लगेत. दानवेट्या शिपोशीन भरलेली मंदिरे, उघाजक, कंपोरेट कंपन्यांनी आपल्या तिजोऱ्या खोलायची हीच वेळ आहे.

rajesh.nistane@lokmat.com

जगभर

कार, धरं महागल्यानं चीनमध्ये तरुणांचा संताप

काहीही करून जगाच्या पुढे राहायचं यासाठी चीन अक्षरशः जिवाचा आटापिटा करतोय. विदेशीतः अत्याधुनिक तंत्रज्ञान क्षेत्रात, अवकाश तंत्रज्ञानात आपली आघाडी वाढवण्याचा प्रयत्न जेव्हा काही काळापासून चीन करीत आहे. अर्थातच त्याचा त्यांना फायदा झाला, त्याचे आशावादी परिणामीही त्यांना दिसताहेत. पण त्यासाठी आपण कशाची आणि किती किंमत मजतोले याचीही फिकीर चीनला राहिलेली नाही. एक क्षेत्र तर चीन आघाडी घेणाय, पण त्यामुळे इतर अनेक आघाडांवर चीनला खोबीखड बसते आहे. तंत्रज्ञान हातालेले रोजगार जाणारे, त्यांच्या शेती कमी होताहेत, त्यामुळे तरुणांमध्ये प्रचंड नाराजी आहे.

देशाच्या अर्थव्यवस्थेसमोरीही अनेक समस्या निर्माण होताहेत. अर्थव्यवस्थेची गती मंदीवायच. कार आणि घरांची विक्री घटतेय, कारण या गोष्टी सर्वसामान्य लोकांच्या, तरुणांच्या आवाक्याबाहेर

जाताहेत.

२०२२ च्या पहिल्या सहामाहीत देशांतर्गत उत्पादक कितीत तब्बल २० टक्क्यांची घट झाली. याच काळात घरांच्या विक्रीही १४ टक्क्यांची घसरण झाली. दुसरीकडे, चीनमध्ये तरुणींमधील बेरोजगारीचा दर विक्रमी १८ टक्क्यांवर पोहोचला. त्यामुळे चीनमधील तरुण आपल्या सरकारला जाब विचारताहेत, आपल्या भविष्याचा आणि भविष्याचा बळी देऊन तुमची काय मिळतू पाहताहात? त्यामुळे कोणाचे भविष्य होणार असा प्रश्न

रेंद्रनवडिच्या एआय इंडेक्स अहवालांनुसार, २००० ते २०२३ या काळात सरकारी पुढाकारानुत एआय कंपन्यांमध्ये सुमारे १५ लाख कोटी रुपयांची गुंतवणूक करण्यात आली. आता एआयसाठी आवश्यक असलेल्या डेटा सेंटरच्या उभारणीवरही चीन मोठा प्रमाणावर खर्च करीत आहे. बहुभारण्या माहितीनुसार, पुढील पाच वर्षांत देशभर डेटा सेंटर

उभारण्यासाठी चीन सुमारे २८ लाख कोटी रुपये खर्च करण्यासाठी तयारी करत आहे. ही डेटा सेंटर सरकारी कंपन्यांकडून चालवली जाणार आहे.

चीनमधील इंग्रंटेड युसरने सरकारच्या या मोहिमेला 'एआय ग्रेट लीप फॉरवर्ड' असा संबोधित आहे. हे नाव चीनचे माजी नेते माओ झेदोंग यांना दिले लीप फॉरवर्ड' मोहिमेवरून घेतले गेलंय.

१९५८ मध्ये माओ यांनी चीनला वेगाने औद्योगिक आणि शक्तिशाली राष्ट्र बनवण्यासाठी उद्योग आणि शेतकऱ्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर बदल करण्याची मोहीम सुरू केली होती. मात्र, ही मोहीम अपयशी ठरली आणि

त्यानंतर चीनला भीषण दुष्काळाचा सामना करावा लागला होता.

आज चीन सरकार आयुल्ला वेगाने पुढे नेण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर पैसा गुंतवतंय. त्यामुळे काही लोक या मोहिमेची तुलना त्या जुव्या अभियानांशी करीत आहे. यातून चीनसमोर एक महत्वाचा प्रश्न उपन राहिला आहे. अर्थव्यवस्थेची गती मंदीवलेली असताना, कार आणि घरांची विक्री घटत असताना आणि तरुणांमधील बेरोजगारी विक्रमी पातळीवर असताना सरकार भविष्यातील तंत्रज्ञानावर एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर पैसा का खर्च करतं? चीनची ही तंत्रज्ञानाची झेप भविष्यात अर्थव्यवस्थेला नीत ताकद देईल की सध्याच्या आर्थिक अडचणी आणखी वाढवेल, याकडे जगाचं लक्ष लागलंय.

चीनमध्ये आयीक तरुणांची संख्या दिवसेंदिवस कमी होतय. विवाह आणि मुलं जन्माला घालण्यावर तरुणांचा निरुत्साह वाढतोच आहे. अशात तरुणांची आणखी नाराजी देशाला खड्डात घालेल आणि हे नुकसान कमीच भरून निघणार नाही, असाच अनेकांचा होरा आहे.

परतली फायरप्लेस ही मृतांमधी आढावती जाण असते असं मानतात.

१ नोव्हेंबरला त्यांचा परतीचा प्रवास सुरू होण्यापूर्वी हे पाव ब्रेक करून ते फायरलेसजवळ अडकवले जातात. थडग्याजवळही पाव, मध, धान्य अशा गोष्टी ठेवल्या जातात. परतीच्या मार्गावर त्यांना उभे मिळाली ठेवल्यात, चौकाचौकात शेकोट्या पेटवल्या जातात. ऑल सेंट्स डेनिमित स्मशानात जाऊन आल्यांवर सहसा पोलिश लोक आपापल्या कुटुंबाबरोबर एकत्र वेळ घालतात. जेतात. जे आता या जागात मृत झाल्या आहेत त्यांना जगत्यात.

ऑल सेंट्स डे हा इथल्या ऑटममध्ये म्हणजे पानाळीच्या ऋतूत येतो. झाडावरच्या पानांसारखे आपल्याला अस्मिंत तारुण्यत आहे, कधीतरी आपणही गळून जाणार आहोत हेच हा ऋतू आणि हा दिवसही सांगतो, असे मला अनेकदा वाटतं. आपला देश सोडून आपण परक्या देशात गेली तरी दोन देश आणि संस्कृतीमधील अशी साव्यस्वळ आपल्याला परक्या देशातील फार परकं वाटत नाहीत हेच खरं.

neenaadate@gmail.com

जनमन

धरणांची सुरक्षितता काळाची गरज

महाराष्ट्रात सिंचन धरणांची संख्या ५,४५० एवढी आहे. भारतात सर्वात जास्त सिंचन धरणे महाराष्ट्रात आहेत. सध्या ही धरणे पिण्याच्या पाण्याची गरज, शेतीसाठी पाणीपुरवठा तसेच औद्योगिक वापरासाठी पाणी पुरविताने, काही धरणे वीज निर्मिती य़ुद्धा करतात. यातील अनेक धरणे जुनी आहेत. कित्येककडे आयुष्य तब्बल १०० वर्षांच्या पुढे आहे. अशा धरणांची सुरक्षितता तपासणे काळाची गरज आहे. सिमेंट ग्राउंडिंग, तसेच धरणांचे दुरुस्ती इत्यादी कामे करणे आवश्यक ठरते. आता सरकार धरणांच्या दुरुस्तीसाठी रुक्मचरल ऑडिट जाणार आहे. धरणच्या मुख्य भितीची तपासणी, पाणी सोडण्याची यंत्रणा आणि दरवाजे, धरणाचा पाया आणि बाजूचे कडे, गाड आणि पाणी साठवण क्षमता, सुरक्षा उपकरणे आणि आपत्कालीन यंत्रणा, अशा अनेक धरणांची तपासणी केली जाणार आहे.

या ऑडिटदरम्यान धरणांच्या दुरुस्तीची गरज लक्षात येणार आहे. संचायक धोके टाळण्यासाठी हे आवश्यक ठरते. या ऑडिटच्या आधारे दुरुस्तीची कामे केली जाणार आहेत, तसेच हे ऑडिट थर्ड पार्टीकडून केले जाणार आहे. ऑडिट करण्याचा कथ्या तज्ञ असतील. धरणांची वारंवार देखभाल व जरूर ते दुरुस्ती ही बाब अत्यंत आवश्यक आहे. आता यापुढे ऑडिटमधून ज्या गोष्टी सांगितल्या जातील, त्याची अंमलबजावणी लवकर व त्वरित करणे हे काम सरकारी यंत्रणेचे आहे.

- शांताराम वाघ, पुणे

सेतू

'सर्वपित्री'ची आठवण करून देणारा पोलंडचा 'ऑल सेंट्स डे'!

पोलंडमधल्या स्मशानातही एखाद्या सुंदर बागेत फिरल्याचा अनुभव येतो.

हे लोक चिरनिद्राही इतक्या सुंदर ठिकाणी घेतात म्हणून त्यांचा हेवा वाटतो!

अवनी दाते
१२ वर्षांपासून
पोलंडमध्ये वास्तव्य

सध्या भारतात पेट पंधराव्या आठवणे आहे. पोलंडमध्ये १ नोव्हेंबरला 'ऑल सेंट्स डे' साजरा केला जातो. म्हणजेच मृतमन्यांचा दिवस. मला हा दिवस आपल्या सर्वांमधीली आठवण करून देतो.

पोलंडमध्ये १ नोव्हेंबरला सर्वजनांक सुट्टी असते. प्रत्येकजण आपल्या मृत आपल्या घराबद्दल्याजवळ जाऊन त्याचं स्मरण करायचं असल्यामुळे या शिस्तबद्ध देशात काय ट्रॅफिक जाम होई. मृत आपापल्या घराबद्दल्या फुलंवाडून, मेणवल्या लावून त्या व्यक्तीची स्मृती जागवण्याची इकडे पडत आहे. पोलंडमधील स्मशानं पाहिली तर हे लोक चिरनिद्राही

इतक्या सुंदर ठिकाणी घेतात म्हणून त्यांचा हेवा वाटतो. स्मशानभूमी कसली, एखाद्या सुंदर बागेत फिरल्याचा अनुभव येतो तिथे गेल्यावर!

सैनिकांच्या कबरी सोडल्यास इतर सर्वसामान्य नागरिकांची वधणीही आदारी वैविध्यपूर्ण असतात. एक व्यक्तीची काळ कुटुंबात एक चढवणी होईल जातं. कवचवर्तित संरमरव्यापासून मातीने लिपलेली साधी वधणीही दिसतात. वृद्ध महिला, विधवा साधारण रोज स्मशानात जातात. प्रिय व्यक्तींच्या थडग्यांची स्वच्छता करतात. इथली वधणी नेहमी स्वच्छ आणि नीटनेटकी असतात. अस्वच्छ किंवा दुराक्षित वधणी ही मृत व्यक्तीच्या कुटुंबासाठी आत्मचारावाणी गोंध मालती जाते. 'ऑल सेंट्स डे' काळात आला की एखादा अस्वच्छ वधण असले तर ते शोधून त्याची डागडुजी आणि स्वच्छता केली जाते. नाही तर ती मृत व्यक्ती रागव्यासाठीच 'बॅड लक' आणेल अशी एक समजूत

इथे आहे. अनेक असे वधणं मात्र शोधूनही सापडण्याची शक्यता नाहीच.

आपल्या मृत आपणबरोबर केव घालवण्यासाठी थडग्याजवळ सुंदर बाकही असतात. लहान मुलांच्या थडग्यांजवळ खेळणी असतात. पाळीत प्राण्यांच्या स्वतंत्र दफनभूमीही असतात. 'ऑल सेंट्स डे'चा वातावरण अतिशय भारलेल असतं. संध्याकाळी स्मशान दिवे, मेणबरा्यांनी उजळून निघतात. आपल्या पूर्वजांचे आमे या काळात आपल्याला भेटायला येतात या समजूतीमुळे त्यांना देण्यासाठी 'पोलावकी' किंवा 'हेरीतीचकी' नावाचे पाव ब्रेक केले जातात.

१ नोव्हेंबरला त्यांचा परतीचा प्रवास सुरू होण्यापूर्वी हे पाव ब्रेक करून ते फायरलेसजवळ अडकवले जातात. थडग्याजवळही पाव, मध, धान्य अशा गोष्टी ठेवल्या जातात. परतीच्या मार्गावर त्यांना उभे मिळाली ठेवल्यात, चौकाचौकात शेकोट्या पेटवल्या जातात. ऑल सेंट्स डेनिमित स्मशानात जाऊन आल्यांवर सहसा पोलिश लोक आपापल्या कुटुंबाबरोबर एकत्र वेळ घालतात. जेतात. जे आता या जागात मृत झाल्या आहेत त्यांना जगत्यात.

ऑल सेंट्स डे हा इथल्या ऑटममध्ये म्हणजे पानाळीच्या ऋतूत येतो. झाडावरच्या पानांसारखे आपल्याला अस्मिंत तारुण्यत आहे, कधीतरी आपणही गळून जाणार आहोत हेच हा ऋतू आणि हा दिवसही सांगतो, असे मला अनेकदा वाटतं. आपला देश सोडून आपण परक्या देशात गेली तरी दोन देश आणि संस्कृतीमधील अशी साव्यस्वळ आपल्याला परक्या देशातील फार परकं वाटत नाहीत हेच खरं.

समकालीन महत्वाचे मुद्दे मांडणारी, नवी चर्चा सुरू करणारी वाचक-पत्रे या स्तंभातर्फे प्रसिद्ध केली जातील. आपली पत्रे येथे पाववा : jamnani@lokmat.com

तिरकस आणि चौकस

गजानन धोंडे

सियासी सरगर्मी

देश की राजनीति घोर-घोर आक्रामक होती जा रही है। मुख्य विपक्षी गठबंधन के नेताओं की दिल्ली में आयोजित बैठक को आक्रामकता की महत्वपूर्ण कड़ी है। विपक्षी दलों ने इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीनों के स्थान पर कागजी मतपत्रों की मांग दोहरा दी है। विपक्ष ने मुख्य चुनाव आयुक्त ज्ञानेश कुमार और प्रधानमंत्री के निजी जिवन दंग से अविश्वस्य व्यक्त किया है, उससे साफ अंदाजा हो जाता है कि अपने वाले दिनों में राजनीतिक सरगर्मी और बहाने वाली है। मुख्य विपक्षी गठबंधन ने पांच सूत्री कार्यक्रम की घोषणा की है, जिस पर विशेष रूप से सत्ताधारी गठबंधन को गौर करना चाहिए। 'ईडिया' ब्लॉक के लगभग सभी दल बैठक में आए और सबने एकजुट होकर लड़ने का फैसला सुनाया है। तीन घंटे चली बैठक के बाद कांग्रेस अध्यक्ष मल्लिकार्जुन खड़गे की यह घोषणा बहुत मान्य रखती है कि बैठक में भाग लेने वाले सभी नेता ईवीएम के स्थान पर कागजी मतपत्रों के उपयोग पर शत-प्रतिशत सहमत हैं। चुनाव आयुक्तों से जुड़े जो कानूनी संशोधन हुए हैं, उनके प्रति भी विपक्ष का रुख पूरी तरह असहमति का है। विपक्ष एकजुट होकर इन संशोधनों को रद्द करना चाहता है।

ईडिया ब्लॉक की बैठक में कुछ ऐसे सवाल फिर उठे हैं, जो विगत दो वर्ष से लगातार उठ रहे हैं। क्या चुनाव आयोग का ईस्तेमाल सत्ताधारी गठबंधन कण्ट्रोल की तरह कर रहा है? क्या घोष्य से चुनाव जीत जा रहे हैं? यहां विपक्ष को पूरी तैयारी के साथ सामने आना पड़ेगा। क्या वोटों के कटौत या जुड़ने से हार-जीत तय हुई है? अगर ऐसे हार-जीत तय हुई हैं, तो कितनी सीटों पर ऐसा हुआ है? क्या अभी तक आर्य किसी शोध या अध्ययन ने वोट-चोरी की साबित कर दिया है? ईडिया ब्लॉक के नए आरोपों के बाद यह आश्चर्य और जरूरी शोध का विषय है। अगर ईवीएम मशीन वाकई चूकने लगी हैं, तो उनसे पल्ला झाड़ने में संकोच नहीं करना चाहिए, लेकिन उन्होंने पहले वोट-चोरी को अकाउंट रूप से साबित करने की जरूरत है। यही, सब गौर करने की बात है कि राजनीति कई बार सिक 'सेरिब' बनाने के लक्ष्य के साथ आगे बढ़ती है। यह कहना भी चाहिए कि आज जो राजनीतिक सरगर्मी दिख रही है, यह वास्तव में, 'सिरेब' बनाने की बेचनी से उपजी है। इसी कड़ी में ईडिया ब्लॉक के नेता 2 से 8 अक्टूबर तक पूरे देश में लोकतंत्र बचाओ मार्च का आयोजन करेंगे। इस आयोजन की कामयाबी के आधार पर आगे की राजनीति तय होगी। यहां यह बात मानने रखनी कि लोग विपक्ष के साथ हैं या सत्ता पक्ष के साथ।

यह घोषणा बहुत मान्य रखती है कि बैठक में भाग लेने वाले सभी विपक्षी नेता ईवीएम के स्थान पर कागजी मतपत्रों के उपयोग पर शत प्रतिशत सहमत हैं।

सत्ता पक्ष के लिए चुनौतियों से भरा दौर शुरू हो चुका है। किसी भी सरकार के लिए यह जरूरी है कि वह अपनी मकसूलियत को बार-बार साबित करती रहे। साल 2024 के चुनाव के बाद कम से कम लोकसभा के स्तर पर विपक्ष काफी मजबूत हुआ है और साल 2014 के बाद पहली बार सत्ता पक्ष के लिए राजनीति इतनी मुश्किल नजर आ रही है। यह सत्ताधारी गठबंधन पर बहुत घातक आरोप है कि अभी देश में चोरी के जनादेश वाली सरकार चल रही है। खासकर मांजा की जिलादारी नहीं चाहिए। एक बार सत्ता की नज़रों में इन आरोपों की बेगुनियाद साबित करे। अगर सही से जवाब नहीं दिया जाएगा, तो ईडिया ब्लॉक वाली विरोध-प्रदर्शन योजना के साथ तैयार बाढ़ है। विपक्षी गठबंधन यह महत्वपूर्ण बैठक खुला इशारा है कि अक्सर सत्ता से सरकार को घेरने की तैयारी हो चुकी है और अब सत्ता पक्ष को भी अपने तथ्य और तर्क के साथ जनता के बीच पहुंचना होगा।

हिन्दुस्तान

75 साल पहले 01 अक्टूबर, 1951

ब्रिटेन और ईरान का झगड़ा

ईरान सरकार और अंग्रेज तेल कंपनी के झगड़े ने दो देशों के झगड़े का रूप धारण कर लिया है। पांच महीने से यह झगड़ा चल रहा है, और स्थिति अत्यंत विस्फोटक हो गयी है। अमरीकी राष्ट्रपति श्री ट्रूमैन के विचारों पर निर्धारित श्री हैरिमेंट की अमर कोशिश के बाद ईरान सरकार ने ब्रिटिश सरकार के प्रतिनिधियों के साथ तेल-विवर्धन के संंध में वातावरण बना दिया। इस बातचीत के आधार को छोड़ कर ईरान नहीं निकलता। समझौते का कोई ऐसा आधार नहीं मिलता जो दोनों पक्षों को मान्य हो। ब्रिटिश प्रतिनिधि श्री स्टोक्स बातचीत को खत्म करके वापस लंदन लौट गए और श्री हैरिमेंट ने भी अपने घर का रास्ता लिया।

किन्तु मामला नहीं का हल न रहना था और न रहा। जब यह झगड़ा शुरू हुआ, ईरान के खान ने एक बार प्रशंसा और फिर बर्खास्त किया। एक बार अखबार खाली पड़ा है तो दूसरी ओर तेल-विवर्धन का बन्द हो जाने के कारण ईरान की बेकारी में भी बृद्धि हुई है। ईरान सरकार तेल-उद्योग के राष्ट्रव्यापी का कानून बना चुकी है और सत्ताधारी पक्षों और संघर्षान में दुनिया के सबसे बड़े तेल कारखानों को पुनः कार्यालय के लिए हस्तगत कर ईरान सरकार ने श्री हैरिमेंट की माहफ़ ब्रिटिश सरकार को बड़ा आश्चर्य का प्र भेजने का प्रयास किया था कि या तो वह समझौते को बचा पुनः करे, वरना ईरान के तेल-क्षेत्र में जो अंग्रेज कम्पनियों शेष रह गई हैं उन्हें ईरान से बाहर निकाल दिया जायेगा। श्री हैरिमेंट ने यह प्र इतिन को भेजना मुसलमानों के लिए ईरान सरकार ने अपना संदेश सही ढंग से भेज दिया। ईरान सरकार यह कह कर समझौते की वातावरण शुरू करने से इनकार कर दिया कि ईरान ने समझौते की वातावरण के लिए कोई नया आधार नहीं किया।

आज ईरान ने नया कदम उठाया है। उसने अंतराष्ट्रीय क्षेत्र में कौटुब्य और कर्मचारियों को, निम्नलिखित 350 के लगभग है, नोटिस दे दिया है कि उन्हें 4 अक्टूबर को ईरान से निकलना दिया जायेगा। तेल के कारखानों पर ईरान की सरकार ने कठोर-कठोर अधिकार कर लिया है। यदि ईरान सरकार अंग्रेज कर्मचारियों को ईरान छोड़ने के लिए बाध्य कर देती है और तेल के कारखानों पर उसका कब्जा हो जाता है तो ब्रिटेन के लिए गंभीर स्थिति पैदा हो जायेगी।

वृद्धजनों के साथ दुर्व्यवहार कब रुकेगा

बुजुर्गों के योगदान को सम्मान देने और उनके अधिकारों की रक्षा के लिए।

अनुभव की 'अंतराष्ट्रीय वृद्धजन दिवस' मनाते की शुरुआत 1999 से हुई।

आज भारत में भी, जल्द दुनिया के

कई दूसरे देशों में भी वृद्धजन उन्हाके

शिक्षण हो रहे हैं। वे आमतौर पर अपनी

झार सहाय्य ना रहे हैं। कुछ बुद्धिजीवी

कहते हैं कि सही कानून बनाने से बुजुर्गों

के साथ होने वाले अन्याय और दुर्व्यवहार

को रोक जा सकता है, लेकिन ऐसा

मुश्किल है, क्योंकि बहुत से वृद्धजन इस

बात से अनजान हैं कि अपने हितों के लिए

कानून का सहारा कैसे लिया जाए? इसका

हल है, वे न तो भागीदार बन सकते हैं

और न अंतर्गतान शिक्षावर्ग में बहुत धीरे

होते हैं। अगर सच नहीं है कि अगर वृद्धजन

बोझ है, तो वे घर पर बहाने नहीं निकल

सकते। अब बच्चे घर के बुजुर्गों का

शायद ही खाल रंगते हैं और यदि रखते

भी हैं, तो संघर्ष का लालच उन्में होता है।

इन्में महिलाएँ भी पीछे नहीं रहती हैं, वे भी अपने

समान-समर की सेवा तभी करती हैं, जब

उन्हें उम्मीद होती है कि उन्हें उनको संभाल

या नया-दिल में हिस्सा मिलेगा। ऐसे में,

वृद्धजनों के साथ होने वाले दुर्व्यवहार तब

तक नहीं रुकेंगे, जब तक मां-बाप

अपने बच्चों को, चाहे वह लड़का हो या

लड़की, बचपन में अच्छे संस्कार नहीं

देते। हमारे देश में सरकारों की तरफ से

बुजुर्गों के हित में ज्यादा कुछ नहीं किया

जा रहा है, उनके लिए पैशन योजना

है, लेकिन यह सभी पक्षों के वृद्धों की नहीं

मिलती। फिर, इसकी कृषि उन्ट के मुंह में

जिला बचाने की योजना है। अक्सर, परिजन

को भी उनको अपने वृद्धजनों की

देखभाल करना होगा। जो लोग अपने

बुजुर्गों की बेकरी करते हैं, वे न भूलें कि

बुढ़ापा उन पर भी आयेगा।

राजेश कुमार चौधरी, टिप्पणीकार

खामा शर्मा | वरिष्ठ पत्रकार

यह खबर जिसमें भी पढ़ी होगी, उसकी आंखों में आंसू न आए हों, ऐसा हो नहीं सकता। यह एक ऐसा अदालती फैसला है, जिसको जितनी भी तरफों की जाए, कम है। इस फैसले में न्याय सिर्फ कानूनी शब्दवली में दम नहीं हुआ है, यह मासूम पांडिता के आहत मन पर महम रखता है। यही वजह है कि इसकी इतनी चर्चा हो रही। घटना तीन साल पहले की है। दिल्ली में जुलाई 2023 में एक सात साल की बच्ची के साथ समित शाक्य नाम के अदमी ने दुष्कर्म किया था। बच्ची ने अदालत से मांग की कि यह इस 'अंकल' को तब तक जेल में रखा जाए, जब तक वह बड़े न हो जाएं। जुलाई 2026 में गौहिणी कोर्ट की जज रजनी रंगा ने इस मामले में पॉक्सो कानून के तहत दोषी के खिलाफ फैसला सुनाया और फैसले में बच्ची को पत्र लिखा। जज ने बच्ची के साहस की प्रशंसा की कि उसने घटना के बारे में अपनी मां को बताया और दोषी को सजा दिलवाने के लिए अदालत आया। उन्होंने बच्ची को लिखा कि अदालत ने तुम्हारी इस बात की ध्यान से सुनी है कि जब तक वह अंकल बड़े न हो जाएं, तब तक जेल में रखे जाएंगे। आज वह अदालत अफसर फुलारी थी, अब वह कभी आजाद सड़कों पर नहीं घूमना। वह पूरी जिवंदी सलाखों के पीछे कैद रहेगा और इसी पिंजरे में रहेगा। याचिकाकर्ता बच्ची के हालात पर गौर करते हुए अदालत ने यह भी कहा कि वह अदालत तुम्हें तुम्हारा बचपन तो नहीं लौटा सकती, लेकिन वह वापस जरूर कर सकती है कि जिस अदमी ने तुम्हें नुकसान पहुंचाया है, अब वह कभी आजाद नहीं होगा। जज साहिबा ने कहा कि बेटी, अब तुम अपनी जिंदगी जिओ। एकल जाओ। दोस्त बनाओ। हंसो, खेलो और सपने देखो। यह अदालत तुम्हारे साहस को हमेशा याद रखेगी। अदालत ने पांडिता को बड़े तब लाख रुपये मुआवजे के तौर पर देने का आदेश भी दिया। गौहिणी कोर्ट के फैसले की बड़ी विशेषता यह है कि

रोहिणी कोर्ट और दिल्ली उच्च न्यायालय के फैसले बताते हैं कि बच्चियों का बोलना, अपनी बात कहना जितना जरूरी है, उनकी बातों को सुना जाना, उससे भी अधिक जरूरी है।

यह बताया है, जब कोई परिचित, परिजन बच्चियों, बच्चों को नुकसान पहुंचाते हैं, तो वह पीड़ित के साथ किनावा बढ़ा दिया जाता है। यह बताया है कि बच्चियों का बोलना, अपनी बात कहना जितना जरूरी है, उनकी बातों को सुना जाना, उससे भी अधिक आवश्यक है। कानून की अनीति प्रक्रिया है। जाहिर है, गौहिणी कोर्ट के फैसले के विरुद्ध दिल्ली हाईकोर्ट गया, ताकि उसको जज ने बटुट मियर से, लेकिन न्यायमूर्ति प्रतिभा एम सिंह और न्यायमूर्ति दिनेश भट्ट को पीठ ने न केवल अपराधी को तत्काल राहत को अपील करना दिया, बल्कि निचली अदालत के फैसले को बरकरार रखा। हाईकोर्ट ने जज उन्नी रंगा की तरफों की ओर दिल्ली विधिक सेवा प्राधिकरण को आदेश दिया कि गौहिणी अदालत के फैसले को पीट करके पांडिता को रिहा जाए, जिससे बच्ची का उत्साह और होसना बढ़ सके। गौहिणी कोर्ट का फैसला बेहद मानवीय है। एक छोटी

बच्ची के साथ ऐसा ही ईसाफ होना चाहिए। आखिर सात साल की बच्ची को अन्धे-धुरे का ज्ञान ही कहा होता है? वह किस पर भरोसा करे और किससे सावधान रहे, वह नहीं जानती। तभी तो जिसने उसके साथ इतना गंभीर अपराध किया, उसे भी अदालत में सब 'अंकल' कहकर पुकार रही थी। रजनी रंगा एक युवा जज हैं। कानून के दायरे में अपने इस फैसले और बच्चों को लिखे पत्र के जरिये उन्होंने देश भर के अभिभावकों को यह पैगाम दिया है कि जब भी उनके बच्चों के साथ ऐसा कोई अपराध हो, तो वे न बच्चों को चुप कराएं और न ही खुद चुप रहें। यह इस हकीकत से बाकिफ है कि समाज में तयान्कथित प्रतियुद्ध खोने के डर से अक्सर माता-पिता अपनी बच्चियों को चुप करा देते हैं, परिवार की खानगी अपराधी के होसले बढ़ा देते हैं, बच्चे को अपने हाथों शिकार की तालाश में भुट जाता है।

आंकड़े बताते हैं कि बच्चों के साथ इस तरह के भयावह अपराधों को सबसे अधिक उनके नाते-रिश्तेदार और परिचित ही अंजाम देते हैं। नेशनल क्राइम

रिपोर्ट्स ब्यूरो (एनसीआरबी) के अनुसार, जिन बच्चियों-महिलाओं को साथ कोई यौन अपराध होते हैं, उनमें से 97 फीसदी से अधिक अपराधों में वे जानी-पहचानती हैं, क्योंकि न-न-देकी रिश्तेदार, परिचित या पड़ोसी होते हैं। आम तौर पर उस से अठारह साल की बच्चियों ने जुड़े ज्यादातर मामलों में परिचित को पर आरोप होते हैं। कानून की दिल्ली दश की राजधानी है, लेकिन खबरों के मुताबिक, निम्नलिखित के बाद से 2025 तक यहाँ दुष्कर्म का कुल आंकड़ा 26,582 तक जा पहुँचा है। साल 2021 से 2024 के बीच दिल्ली की पाँच अदालतों में सिर्फ 3,097 मामलों की सुनवाई हुई, जिनमें सना केवल 133 लोगों को मिली है। जबकि पॉक्सो कानून के अंतर्गत साल 2024 में देश भर में 20,153 लोगों को सजा मिली थी। यह छोटा आंकड़ा नहीं है।

आखिर क्या वजह है कि नाते, रिश्तेदार, परिचित तथा अन्य लोग बच्चों के प्रति इस तरह के अपराध करने से बाज नहीं आते? पुलिस अधिकारी, समाज सेवक और बहुत सारे मनोचिकित्सकों का मानना है कि अपराधी सोचते हैं, बच्चों को दया दिवा जाए, तो वे चुप हो जाएंगे। किसी से कुछ नहीं बताएंगे, फिर कानून उनका कुछ नहीं बिगाड़ पाएगा। कल लोग यह भी कहते हैं कि अपराधी से जुड़े अनेक कार्यक्रम, उन अपराध कथाओं का रोमांचक अंश में प्रसारण भी लोगों का मनोबल बढ़ाते हैं, जिन्में बड़े-बड़े अपराध कथाओं की अपराधी सब जाते हैं। इसलिए जरूरी है कि बच्चों की सुरक्षा के प्रति सचेत रहा जाए।

विडनाम यह है कि हमारा समाज इसके लिए पर्याप्त सज्ज नहीं हो पा रहा। खासकर राजनीतिक वर्ग का रवैया सगलाने में बेहद धर्मनिरपेक्ष रहा है। कोई लड़कों से मतलब हो तो वेहद धर्मनिरपेक्ष रहा है। 'कहकर बुकामेंगी का होसला बढ़ देता है, तो कोई बलाकाल के अपराधियों के जेल से छूटने की पूर्णतया अपेक्षा नहीं है। वे दो उंगलियों की 'विक्ट्री साइन' बूट जाते हैं, जैसे कोई बहुत बड़ा किला पतल जा रहा हो।

गौहिणी कोर्ट व दिल्ली उच्च न्यायालय के फैसले के अतिरिक्त इसलिए यह जाते हैं कि हमारी न्यायाधिकार में ही यौन-उपनिषद के प्रकाश मामलों में जजों की दिव्याधीनता अप्रतिष्ठित और और शोषण न्यायिकता के उन्धे दिव्याधीनता पर सख्त एवरेज जाया है। हमारे समाज को तब्यही की बुनियाद पर कानून के दायरे में गौहिणी कोर्ट जैसे संवेदीय फैसले ही बदल सकते हैं। (ये लेखिका के अपने विचार हैं)

मनसा वाचा कर्मणा

ज्ञानियों के गुण

आपके मन में यह सवाल उठता होगा कि पाप क्या पुण्य को नष्ट नहीं करता होगा? असल में, जब तक 'मे कर्ता' हूँ ऐसा भाव रहता है, तब तक मनुष्य को अपने कर्मों का परिणाम अवश्य भुगतना पड़ता है, चाहे वे अच्छे हों या बुरे। एक कर्म को दूसरा कर्म कैसे काट सकता है? जब 'मे कर्ता' हूँ ऐसा खाल नष्ट हो जाता है, तब मनुष्य को कुछ भी प्रभावित नहीं कर पाता, लेकिन मनुष्य जब तक आत्म-साक्षात्कार नहीं कर लेता, 'मे कर्ता' का विचार कभी नष्ट नहीं हो सकता। जिसने आत्म-साक्षात्कार कर लिया है, उसे आप या तप की सेवा आवश्यक नहीं है। प्राकृत्य-वत् से जीवन चलता रहता है, लेकिन आत्मज्ञानी किसी वस्तु की इच्छा नहीं करता।

प्राकृत्य कर्म तीन प्रकार का है: इच्छा, अनिच्छा और परेच्छा। आत्मज्ञानी के लिए इच्छा प्राकृत्य नहीं है, लेकिन शब्द दो अनिच्छा और परेच्छा रहते हैं। जानी सब कुछ सिर्फ दूसरों के लिए करता है। यदि उसे दूसरों के विरुद्ध के लिए कुछ कार्य करने होते हैं, तो वह करता है, परंतु इसके भी परिणामों से असुख होता है। जानी पुरुष से जो भी कर्म होते हैं, उनसे उसे बंधन या पाप लगता नहीं, लेकिन वे दुनिया में जिन्हें संकष्टों द्वारा स्वीकृत योग्य काम माने जाते हैं, उन्हीं को करते हैं, दूसरा कुछ नहीं करता। जो लोग इस सत्य को जानते हैं कि इस दुनिया में उन्हें जो सुख या दुःख अनुभव करना है, वह उनके प्राकृत्य के अनुसार पूर्व-निश्चय है, वे उन्हें क्या अनुभव करना पड़ेगा, ऐसी चिंता से व्यथित या भयभीत नहीं होते। जानना चाहिए कि मनुष्य को भी जो अनुभव करना है, वह उसे चाहे या न चाहे, उस पर अवश्य लाया जाएगा।

जुँक आप मानते हैं कि आप एक शरीर हैं, इसलिए

सोचते हैं कि जानी की भी शरीर है। क्या जानी ऐसा कहता है, उसका एक शरीर है? आपको यह शरीर वाला दिख सकता है, उस शरीर से दूसरों को तब कम करता हुआ भी दिख सकता है, पर वह संदेह जानता है कि वह आसक्ति है। जानी हुई रस्सी, रस्सी जैसी दिखती है, लेकिन वह किसी चीज को बांधने का काम नहीं कर सकती। जानी की स्थिति इसी प्रकार की है। वह अन्य मनुष्यों जैसा दिखता है, लेकिन वह केवल बाहरी दिखावा है।

जैसे जली हुई रस्सी, रस्सी जैसी दिखती है, पर वह किसी चीज को बांधने का काम नहीं कर सकती। जानी की स्थिति ऐसी ही है। वह अन्य मनुष्यों जैसा दिखता है, पर वह केवल बाहरी दिखावा है।

कभी-कभी कहा जाता है कि जानी का शरीर प्राकृत्य के रघने तक रहता है और प्राकृत्य होने पर नष्ट हो जाता है। संकष्ट लिए मनुष्य से छूट जाया का उदाहरण दिया जाता है, जो लक्ष्यवत होने तक नहीं रहता है। सत्य यह है कि जानी प्राकृत्यसहित सब कर्मों से परे है, वह शरीर पूर्व उन्मत्त की सी बंधा हुआ नहीं है। उन महात्माओं के लिए प्राकृत्य और अलगवा भी शेष नहीं रहता, जो संसार अन्धमय (मै ब्रह्म) रूप से प्रकाशित हो रहे हैं।

राम महर्षि

एस जयशंकर | मित्रा नंदी

अनेक देशों के बीच संघर्षों के अलावा भोजन, ईंधन, खाद और आर्थिक संकटों से आज दुनिया मुश्किल हालात में है। यह जबरदस्त आपसी हेड़ और परस्पर निर्भरता के विरोधामासों में फंसी है। ऐसे परिदृश्य में एकजुट नजरिये की जरूरत है।

हमेशा बेटे और बहू ही दोषी नहीं होते

यह सच है कि समाज-निर्माता और परिवार की नींव में होने वाले बुजुर्ग वर्तमान में परिवार और समाज में उन्हाके के शिकार हो रहे हैं, लेकिन हर परिस्थिति में दोष केवल बेटे-बहू का ही नहीं होता। परंपरा से लेकर डिजिटलाइजेशन तक बच्चों की सामाजिक गतिविधियों, विज्ञान और व्यवहार को माता-पिता का पूरा नियंत्रण रहता है। वही तब तक होते हैं कि बच्चों को किससे मिलना-जुलना है, किससे संबंध रखना है और किस सामाजिक बर्गों की आवाजें हैं।

इच्छा से अधिक माता-पिता की सोच और अनुभव पर आधारित होते हैं। परिवार की बातों को खार न बनाने की सोच भी बच्चों को समझने से दी जाती है।

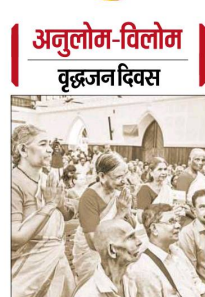
कमन के साथ वही बच्चे बड़े होकर आत्मनिर्भर बनते हैं। वे अपनी समझ, अनुभव और सामाजिक परिधि से आधार पर रिश्तों और व्यवहार का नया दायर तय

करते हैं। वे चाहते हैं कि उनके निजी जीवन की बातों या परिवारिक कर्मों समान में परिवार और समाज में उन्हाके के शिकार हो रहे हैं, लेकिन हर परिस्थिति में दोष केवल बेटे-बहू का ही नहीं होता। परंपरा से लेकर डिजिटलाइजेशन तक बच्चों की सामाजिक गतिविधियों, विज्ञान और व्यवहार को माता-पिता का पूरा नियंत्रण रहता है। वही तब तक होते हैं कि बच्चों को किससे मिलना-जुलना है, किससे संबंध रखना है और किस सामाजिक बर्गों की आवाजें हैं।

इच्छा से अधिक माता-पिता की सोच और अनुभव पर आधारित होते हैं। परिवार की बातों को खार न बनाने की सोच भी बच्चों को समझने से दी जाती है।

कमन के साथ वही बच्चे बड़े होकर आत्मनिर्भर बनते हैं। वे अपनी समझ, अनुभव और सामाजिक परिधि से आधार पर रिश्तों और व्यवहार का नया दायर तय

अनुलोम-विलोम वृद्धजन विवस

आज बदलती परिवारिक संरचना और खरस जीवनशैली का सबसे अधिक असर बुजुर्गों पर पड़ रहा है। नौकरी और निजी मिमि-मिमी में खरस बढ़ते-बढ़ते माता-पिता को परिवार समर्थन व जरूरी भावनात्मक सहारा नहीं दे पाते। संकुचित परिवारों के टूटने से भी बुजुर्गों का अकेलापन बढ़ा है। हमने देखा है कि कई मामलों में तो उनकी स्वास्थ्य संबंधी जरूरतों, भावनाओं और फैसलों को भी नगर अदालत को पता नहीं चलता है। अधिकार रूप से सम्मान देने के बावजूद बुजुर्ग अनुभव से सम्मान के अभाव में खुद को उन्हाके महसूस करते हैं। यह स्थिति केवल परिवारिक समस्या नहीं, बल्कि सामाजिक संवेदनशीलता से सुदृढ़ प्रश्न भी है। बच्चों की बुजुर्गी की जरूरतों की समझी हुई उन्हाके साथ समर्थन और सम्मान साझा करने चाहिए।

सौरभ दास, टिप्पणीकार

राजेश कुमार चौधरी, टिप्पणीकार

